

ПОЧЕСНІ
ІМЕНА
КРАЇНИ
ЕЛІТА ДЕРЖАВИ

КРАЇНСЬКА
ДОБЛЕСТЬ І
ЗВИТЯГА

УКРАЇНСЬКІ ВІЙСЬКОВІ ТРАДИЦІЇ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

Новітня історія України наповнена барвами героїзму та жертвності у боротьбі за перемогу національної ідеї. Проголошення незалежності стало закономірним результатом нашого історичного розвитку, спільною перемогою багатьох поколінь українців, які боролися й гинули за свою національну ідентичність, державну самостійність і власний колір на політичній карті світу. Однак, виявилось, що проголосити незалежність це лише півсправи, і для того щоб її здобути доводиться виборювати і захищати власну свободу. А задля досягнення загальнонаціональної мети відродилося Українське військо. Словосполучення «Українське військо» в умовах сьогодення має надзвичайно актуальне звучання, оскільки об'єднує в собі, військову славу та лицарський дух всіх племен, етносів і народів, усіх захисників рідної землі від найдавніших часів до сьогодення, яку сьогодні ми називаємо Україною.

З давніх-давен наш народ вшановував звитягу та жертвність захисників отчого краю. У кожній родині зберігають пам'ять про предків, яким довелося боронити свою землю від ворогів. Наш патріотизм народився не вчора, а тисячі років тому, і несе у собі, крім багатьох інших рис, відгомін бойового духу трипільців і скіфів, київських дружинників і славних козаків-запорожців, героїв Крут і вояків УПА. На бойовому досвіді та крашчих військових традиціях попередніх поколінь захисників Вітчизни відроджується сучасне Українське військо.

Традиції відіграють вирішальну роль у відтворенні культури і всіх сфер духовного життя людського соціуму. Вони виступають важливим елементом світогляду та ціннісних орієнтацій людини, забезпечують наступність нового

і старого, сприяють гармонійному розвитку суспільства й особистості. Їх існування підтримується народними масами в усіх сферах суспільного життя: трудовій, соціально-політичній, військовій, сімейно-побутовій, соціально-культурній. Незважаючи на сучасні інтеграційні процеси, що відбуваються у світі, роль традицій, як одного із факторів стабільності будь-якої країни, зростає.

Традиції (від лат. *traditio* – передача), як невід'ємна складова будь-якої соціальної системи і важливий чинник її історичного розвитку, у переломні моменти історії набувають особливого значення, насамперед стаючи моральним підґрунтям у пошуку шляхів подальшого розвитку суспільства, держави й особистості. Значення традицій проявляється у тому, що вони дозволяють зберегти не тільки основу, змістовну наповненість тих конкретних історичних форм життєдіяльності суспільства, які їх породили, але й специфічні форми свого існування.

Стійкі віковічні традиції – трудові, моральні, естетичні – утворюють основу понять «народ» і «нація». Справедливо вважається, що традиції, звичаї й обряди об'єднують минуле і майбутнє народу, старші і молодші покоління, інтегрують етнічну спільність людей у високорозвинену сучасну націю. Традиції і звичаї – це своєрідні віковічні духовні устої розвитку народу, нації, які втілюють у собі крашці досягнення в ідейному, моральному, трудовому й естетичному житті. Практично долучаючись до традицій, звичаїв і обрядів народу, молодь вбирає їх філософський, ідейно-моральний, психологічний і естетичний зміст.

Вирішальними духовними чинниками формування українського народу були релігія,

звичаї і традиції. Серед останніх центральне місце займали військові традиції, що забезпечували фізичне виживання, самозбереження українського народу, який жив в умовах воєнних загроз. При цьому деякі військові традиції трансформувалися у побутові традиції, що найглибше проникали у свідомість і почуття українців, та ставали елементами національної військової культури, яка являє собою керівні принципи поведінки у військовій сфері, норми, ідеали. Вони забезпечують єдність і взаємодію інститутів та організацій, надаючи цілісності й інтегрованості військовій сфері. Цим, напевно, можна пояснити живучість військових традицій Українського народу, їх відносну незмінність упродовж тривалого часу.

Військові традиції – історично сформовані у збройних силах, що передаються з покоління до покоління, ідеї, правила поведінки, моральні якості, звичаї та інші суспільні настанови, які пов'язані з військовою службою, виконанням бойових завдань, і побутом військовослужбовців. Їх можна також розглядати як частину соціокультурного контексту функціонування воєнно-політичної свідомості, однією із складових якої є оборонна свідомість; як інституційну пам'ять соціальної системи, що забезпечує функціонування оборонної свідомості суспільства в критичні періоди суспільного життя (війни та ін.), а також надає відпрацьовані алгоритми реагування на конкретно-історичний «образ ворога».

У процесі розвитку сформувалися такі елементи військових традицій, як принципи й норми поведінки, моральні якості військовослужбовців, принципи виховання і навчання, військова етика та ритуали, система військових нагород, військові геральдика і символіка, уніформістика (наука про військову форму), елементи військового побуту, духовної культури й укладу життя військ, військова музика і пісня, військова лексика та ін. Важлива роль військових традицій в армійському середовищі проявляється в тому, що формою їх втілення є військові ритуали і символіка, які «пронизують» усі сфери життєдіяльності Збройних Сил України.

Роль і місце військових традицій в українському суспільстві й армії закріплено на законодавчому рівні. Зокрема, стаття 11 Закону України «Про Збройні Сили України» визначає виховання військовослужбовців на патріотичних, бойових традиціях українського народу, додержання військової дисципліни однією із засад діяльності Збройних Сил нашої держави. Відповідно до статті 3 Закону України «Про оборону України» військово-патріотичне виховання громадян, підготовка молоді до служби в Збройних Силах України віднесені до

однієї із складових підготовки держави до оборони. Згідно із Положенням про Міністерство оборони України виховання особового складу (у тому числі, на військових традиціях) є однією з функцій нашого оборонного відомства.

Концепція виховної роботи у Збройних Силах та інших військових формуваннях України, Концепція військово-патріотичного виховання у Збройних Силах України та інші нормативно-правові документи зобов'язують органи військового управління, командирів (начальників) та інших посадових осіб використовувати національно-історичні, культурні та військові традиції у виховному процесі з особовим складом. Таким чином, виховання військовослужбовців на патріотичних, бойових традиціях Українського народу юридично визначено як функцію державного рівня, від якої залежить морально-психологічна готовність особового складу до виконання військового обов'язку в лавах Збройних Сил України.

Перебіг воєнно-політичних подій в Україні протягом 2014–2016 рр. обумовлює необхідність переосмислення низки теоретичних положень, поглибленого трактування соціальної природи військових традицій. Нині у суспільній свідомості з'являються нові аспекти військових традицій, по іншому розглядаються здавалося б уже вирішені проблеми військово-патріотичного виховання, розставляються інші ціннісні акценти у військовій діяльності.

Кожне нове покоління військовослужбовців не просто сприймає і засвоює військову традицію у готовому вигляді, а здійснює власну її інтерпретацію та вибір. Механізм дії військової традиції – це накопичення, збереження й трансляція досвіду, специфічних норм і цінностей, зразків постановки та розв'язання певних проблем військової діяльності. Механізмами поширення військової традиції є: соціокультурне наслідування, ідентифікація й соціальна стереотипізація, яка передбачає формування стереотипів соціальної та індивідуальної поведінки військовослужбовців; домінування стереотипу над індивідуальним волевиявленням, особистісними особливостями та прагненнями військовослужбовців.

Велика виховна значущість традицій має спонукати керівників військових колективів постійно впливати на динаміку їх виникнення та дії, ретельно відбирати, підтримувати та множити. Справедливо вважається, що виховні можливості колективу безпосередньо залежать від кількості позитивних традицій у ньому. У результаті виховання на військових традиціях у свідомості військовослужбовців формуються ціннісні орієнтації та якості громадянина-патріота, справжнього захисника Вітчизни.

ВІЙСЬКОВА СЛАВА СКІФІЇ

Інтерес громадськості до войовничого і гордого народу скіфів не згасає. Це пов'язано з тим, що скіфи залишили значний слід у світовій історії. Вони були одним із перших, відомих за писемними джерелами, народів на теренах України. Найдавніші писемні згадки про їх вторгнення до Передньої Азії збереглися в асирійських клинописних документах 70-х рр. VII ст. до н.е. Прийшовши в південно-європейські степи, скіфи підкорили своїх попередників – кіммерійців, які були близькими до них за мовою та способом життя. З часом переможці та переможені злилися в єдиний чисельний народ, який отримав назву скіфів.

Скіфи майже тисячу років проживали на теренах України, створили перше державне утворення в Північному Причорномор'ї – Скіфське царство, організували могутнє військо і досягли в античному світі слави непереможних. Хоча саме скіфи були кочовиками, проте створена ними держава на теренах України була багатогранною і включала значну частину землеробського населення, яке більшість науковців впевнено ідентифікує з протослов'янами. Без сумніву, вони залишили свій відбиток у формуванні давньослов'янської спільноти і нікуди не поділися з нашої землі. Бойові традиції українського війська народжувались не на пустирі. Патріотизм українського народу народився не вчора, а тисячі років тому, і несе в собі, крім багатьох інших рис, бойовий дух скіфів.

Саме в скіфській час кількість населення на землях сучасної центральної, східної та південної України зростає майже в двадцять разів, виникають городища, яким не було рівних за площею у всій Європі, з'являється така кількість

Реконструкція уявлень Геродота про Північне Причорномор'я (за М. Іваночко)

пам'яток осілості та розвивається культура, якої потім не буде на цих землях майже тисячоліття, аж до часів Київської Русі. Саме в надрах Скіфії зародилась слов'янська державність і пов'язані з нею інститути, недарма слово «цар» має іранські корені. Так само як і назва ріки Дніпро, яка є священною для кожного українця, а два з половиною тисячоліття тому була священною для кожного скіфа, бо ж за легендою Змієного богиня цієї річки дала життя першому сколоту. На відміну від греків, які іменували Дніпро Борисфеном, скіфи назвали цю річку Данапром. Отже, скіфська доба – це частина нашої спільної долі, а скіфська слава та культура є нашою спадщиною.

Скіфи добре розуміли місце і значення людського фактору, у них функціонувала особлива система морально-психологічного впливу на воїнів. Їх виховання зосереджувалося на формуванні таких якостей, як мужність, безстрашність, волелюбність і завзяття у боротьбі, зневага до ворогів, хитрість і жорстокість, повага до старших, презирство до смерті. Виховання здійснювалось упродовж всього життя у поєднанні з навчанням військової справи і психологічним загартуванням. Особливий соціальний статус в суспільстві і пошана до скіфського воїнства були основою його самовідданого відношення до свого обов'язку, вірності племені та вождям.

Високі бойові і морально-психологічні якості скіфських воїнів були основою могутності скіфського війська. У скіфів сформувалась власна особлива система морально-психологічного впливу. Вона ґрунтувалась на певній ідеологічній платформі, на комплексі індо-арійських міфологічних і релігійних уявлень, звичаях скіфського суспільства. Світ, за уявленням скіфів, складався з трьох сфер, кожна з яких мала потрійну структуру. Цій системі відповідав розмежований пантеон божеств з певними, чітко окресленими функціями, що, в уявленнях скіфів, мали антропоморфний образ. Однак символом бога війни Арея був меч.

Величезна суспільна значимість культу Арея пов'язана з особливою роллю війни та військового прощарку у скіфському суспільстві. Тільки цьому богові, за Геродотом, скіфи зводили вівтарі, «у кожному нومی їх областей». Вони мали вигляд пагорбів і будувалися з в'язанок хмизу, поверх яких вставляли старий залізний меч – символ

Арея. «Цьому мечу вони щороку приносять в жертву коней та рогату худобу, і, навіть, більше, ніж іншим богам. З кожної сотні полонених одна людина стає жертвою».

Значне місце в скіфській міфологічній системі посідали культу героїв. Гераклу (його скіфське ім'я Геродот не наводить) були властиві риси героя – упорядника світу, переможця чудовиськ та інше. Згідно з легендою, від шлюбу Геракла із Змієною дівою народились прабатьки скіфів і сусідніх племен. В іншій легенді аналогічну роль виконує верховний бог – Зевс (Папай). Від його шлюбу з донькою бога річки Борисфену народився герой на скіфське ім'я Таргітай – перша людина, яка започаткувала три скіфські роди.

Високі морально-бойові якості скіфських воїнів формувались через комплекс звичаїв і моральних принципів їх суспільства. Порушення цих принципів призводило до зневаги і презирства одноплемінників і жорстоко каралось. Наслідком цього стала трагічна доля мудреця Анахарсиса та царя Скіла. Для скіфського воїна велике значення мала клятва. Одна з найбільших клятв – клятва життям і смертю, мечем.

Особливий соціальний статус у суспільстві і пошана до скіфського воїнства протягом всієї історії формували у нього самовіддане відношення до свого військового обов'язку, вірність своєму племені. Головними цінностями у воїнів були військова доблесть, хоробрість, мужність у бою і безумовна вірність своєму керівництву, аж до самопожертви, а не походження, знатність або вислуга років.

Важливу роль грало формування у воїнів презирства до смерті. Скіф надавав перевагу смерті, аніж безчестю і ганьбі. Лукіаном Самосатським зафіксований серед скіфів звичай, відомий з історії японських самураїв як здійснення харакірі. Позбавленню страху перед смертю сприяли релігійні уявлення про потойбічне життя. Той, хто сумлінно виконав свій військовий обов'язок, міг розраховувати

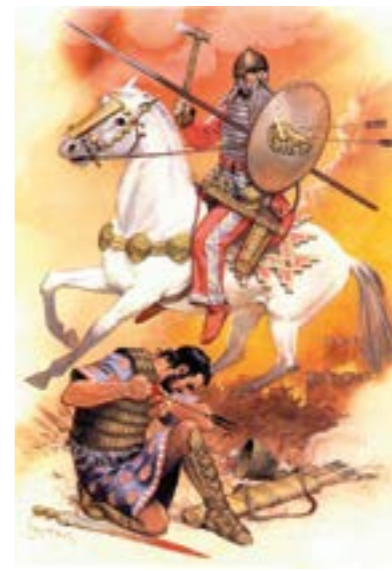

Скіфські воїни.
Малюнок-реконструкція художника А. Макбрайда

на те, що родичі і товариші відправлять його до потойбічного світу з відповідними почестями і забезпечать всім необхідним на цьому шляху. Особливо розкішними були похорони скіфських військових ватажків, осіб царського роду. Геродот залишив їх опис: «В просторому приміщенні склепу ховають одну з його наложниць..., його чашника і куховара, конюха, особистого слугу, вісника і його коней, а також певну частину його речей і так само золоті чаші... Коли вони все це зроблять, то насипають землю і споруджують великий курган, намагаючись зробити його найвищим». На пошану покійному встановлювали кам'яну статую, і стояли ці пам'ятники століттями, а не зносились з приходом до влади наступного царя.

Дуже влучно щодо значення цих звичаїв висловився скіф Токсарид: «Не погано, якщо і мертві будуть до нас прихильними; але, звичайно, не тільки в цьому справа: ми думаємо, що робимо добро живим, нагадуючи про доблесних людей і вшановуючи померлих. Ми вважаємо, що, мабуть, завдяки цьому багато з нас побажають стати схожими на них». У скіфських похованнях часто трапляється зброя, встромлена вістря у землю. З більш пізніх джерел відомо, що зброя, встромлена в могилу воїна, була ознакою особливої вдяги померлого.

Виховання скіфських воїнів зосереджувалося на формуванні у них таких якостей, як мужність, безстрашність, волелюбність і завзятість у боротьбі, зневага до ворогів, хитрість і жорстокість, повага до старших. Виховання здійснювалось протягом всього життя в комплексі з навчанням військової справи та психологічним загартуванням. Військова майстерність передавалась від батька до сина. Ще з раннього дитинства скіфські діти гралися іграшками, в яких були зброя та військово спорядження відповідно до віку. Характер бійця формувался всім укладом скіфського життя. Психологічному загартуванню молодих воїнів слугував звичай пити кров першого

Озброєння та спорядження скіфського військового ватажка, VII ст. до н.е.
Малюнок-реконструкція художника А. Макбрайда

Скіфський парадний меч із золотим окуттям руків'я та золоті піхви, курган Товста Могила, IV ст. до н.е.

Золоті окуття руків'я та піхви меча, курган Чортомлик, IV ст. до н.е.

Меч із золотим окуттям руків'я в золотих піхвах, курган Шумейко, кін. VI – поч. V ст. до н.е.

власноруч убитого ворога. Психологічна готовність до рішучих дій перетворювалась у реальну силу. Жодна кіннота не могла творити великих справ, якщо вона не охоплена «поривом». Цьому сприяв і бойовий клич. Дослідник військової справи скіфів Є.В. Черненко вказував на високу виучку і, що особливо важливо, неабияку дисципліну скіфського війська.

У скіфському війську була введена особлива система обліку подвигів кожного воїна. «...Скіф здирає шкіру з голови ворога... Після цього він використовує її як рушник і для вуздечки свого коня, на якому він їздить, вішає її і пишається нею...» (Геродот). У рядових воїнів скальпи ворогів кріпили на вуздечку коня. У військових старшин були дерев'яні жердини, на яких військові відзнаки господаря возили за ним «ординарці». Існує думка, що для збереження значної кількості таких відзнак військова верхівка використовувала великі золоті «ворварки».

Скіфи отримували свою частку здобичі за кількістю вбитих ворогів, відрубані голови яких приносили військовому вождю. Номархами щорічно проводилось свято — певне «підведення підсумків». На ньому переможців вшановували келихом вина, за особливу доблесть — двома, а той, хто не вбив жодного ворога, не отримував кругової чаші, що вважалось найбільшою ганьбою. Це повідомлення Геродота через століття підтвердив Аристотель. На золотій пластинці з Сахнівки із зображенням банкету видно, що під час свят, а тому і взагалі в скіфському житті, використовувались музичні інструменти, грали музики.

Постійні війни, походи та набіги скіфів, з одного боку, формували певний військовий етикет, тобто неписаний кодекс честі, а з іншого — диктували необхідність згуртування на особистій основі. Особливо цікавим є питання скіфського військового товариства і дружби. Воїни-скіфи були відданими дружбі, яку цінували понад усе. Повчальні приклади дружби, товариства та взаємодопомоги між ними наводять у новелі «Токсарид, або Дружба» Лукіан Самосатський. Він зазначає, що «скіфи нічого не визнають вищого за дружбу, що кожен скіф

вважає найбільш достойним розділити з другом його труди та небезпеку; ... вважається важкою образою, якщо тебе назвуть зрадником дружби». Друзів скіфи називали «кораки».

У скіфському війську важливим явищем було побратимство. Про це згадує Геродот, а Лукіан Самосатський доповнює його низкою важливих уточнень. Скіфське побратимство знайшло відображення у виробках тореветики: золотих нашивних бляшках з Солохи, Куль-Оби, золотій пластині з Сахнівки тощо. Союз між двома побратимами мав релігійно-магічне підґрунтя. В чаші (ритоні) змішували вино з кров'ю майбутніх побратимів, занурювали предмети озброєння і ті, хто вступав у братство, пили священний напій, а за ними найзначніші з тих, що були присутні при обряді і засвідчували його. Всього за життя в союзи дозволялось вступати не більш як трьом особам. Ось як описує обряд побратимства у скіфів Лукіан: «І ось, коли хто-небудь обраний в друзі, укладають союз і приносять найбільшу клятву: жити разом і вмерти, якщо буде необхідно, один за одного. І це ми виконуємо. Після клятви, понад-різавши собі пальці, ми збираємо кров у чашу, оголюємо леза мечів і разом, тримаючись один за одного, п'ємо з неї; після цього немає сили, яка могла б нас роз'єднати. Дозволяється укласти дружбу не більш як з трьома; якщо у когось виявиться багато друзів, то він для нас — все одно, що доступна для всіх розпусна жінка: ми вважаємо, що дружба не може бути однаково сильною, якщо ми ділимо свою прихильність між багатьма». Брата по зброї, в критичній ситуації, потрібно було врятувати навіть ціною власного життя. Побратим вважався дорожчим, ніж власна дружина чи діти. Разом з тим, у випадку загибелі побратима, його брат по крові мав потурбуватись про долю його

сім'ї. Дуже влучно про побратимство висловився скіф Токсарис з новели Лукіана: «У нас ведуться постійні війни... ось тут саме і потрібні добрі друзі. Тому ми і укладаємо найміцнішу дружбу, вважаючи її єдиною неперепоною і нездоланною зброєю».

У скіфський час на теренах України відбувся значний прогрес у розвитку військової справи, що і забезпечило стабільний розвиток скіфського суспільства упродовж століть. На основі масового використання металу скіфи здійснили технологічний стрибок у виготовленні озброєння. Майстерність їх зброярів забезпечила якість і високі технічні показники зброї та засобів захисту воїнів. Озброєння скіфів дозволяло успішно вести бій як у кінному, так і пішому строю з будь-яким противником — кінним чи пішим. Основне озброєння скіфів складалось із луків і стріл, мечів і кинджалів, списів і дротиків. Крім того, скіфські воїни мали на озброєнні: бойові сокири, клевці, чекани, кістені, булави (шестопери), бойові молотки. Скіфи першими в Східній Європі стали масово застосовувати засоби індивідуального захисту воїнів: щити, шоломи, пластинчасті набірні панцирі, що доповнювались іноді такими ж панцирними штанами, захисні пояси, поножі та різноманітні додаткові засоби захисту. Захищеними були і бойові коні, що мали масивні налобники, посилені металевим набором нагрудники, повстяні чепраки. Основні види озброєння, що набули розвитку у скіфський час, у подальшому застосовувались протягом майже двох тисяч років, аж до середньовіччя. Кардинальні технологічні досягнення у виготовленні озброєння стали основою для формування нових організаційних і функціональних компонентів скіфського війська, розвитку їх воєнного мистецтва.

Військова організація скіфів співпадала із соціальною. Воїнами у скіфів були не тільки чоловіки, але і значна частина жінок. Організаційно скіфське військо об'єднання включало: загальне ополчення та дружини вождів. У їх війську сформувалось два основні роди війська — кіннота і піхота. Скіфська кіннота могла виконувати самостійні завдання стратегічного значення. Скіфи одними з перших прийшли до масового застосування кінноти у війнах і вперше в євразійських степах у них з'явилася важкоозброєна кіннота.

Безпосередньо підпорядковані царям та аристократії, дружини воїнів-професіоналів стали стрижнем військової організації. У випадку серйозних воєнних конфліктів та розгортання війська вони виконували роль і резерву керівного складу, і кращих ударних частин. Залежно від завдань і потреб частину сил їх війська виділяли для забезпечення бойових дій:

Монета скіфського царя Атея

розвідки, охорони, зв'язку, матеріального забезпечення та ін.

Однак військовій організації скіфів були притаманні й недоліки, які стали одним із факторів деструктивних процесів їх суспільства. Серед них — достатньо сильна децентралізація влади. У скіфському суспільстві допускалось створення самостійних збройних формувань, які могли вести бойові дії на власний розсуд їх ватажків. Відсутність єдності — найважливіший фактор послаблення скіфської воєнної могутності. Посилення військового потенціалу правителів окремих регіонів в другій половині IV ст. до н.е. неминуче провокувало внутрішні воєнні конфлікти, що також спричинило припинення існування Великої Скіфії.

Скіфське воєнне мистецтво найяскравіше проявилось у скіфо-перській війні (512 р. до н.е.), що мала величезне значення з точки зору розвитку воєнного мистецтва. Ця війна значно вплинула на подальший розвиток подій у тодішньому світі і по сьогодні є зразком боротьби народу за свою незалежність. У VI ст. до н.е. перські царі, спираючись на ідею світового панування, і створивши наймогутнішу на той час армію, захопили величезні території в Азії. Вони вели безперервні грабіжницькі війни з метою об'єднання, за виразом перського царя Ксеркса, «всіх земель в одну» і поневолення всіх народів і племен, «як винуватих так і не винуватих». Персія за часів Дарія I, підкоривши собі землі від Єгипту до Індії, стала наймогутнішою державою Давнього Світу.

В останній чверті VI ст. до н.е. цар персів Дарій I Гістасп здійснює загарбницький похід до Північного Причорномор'я. Домінуючою причиною походу було прагнення Дарія до світового панування. Підкорення Скіфії планувалось як черговий крок на цьому шляху і мало слугувати підвищенню воєнного потенціалу перського царства в його подальших загарбницьких акціях. По суті Давній Світ стояв на порозі великої війни. Неминучість воєнного зіткнення західної і східної цивілізацій стала зрозумілою всім. За цих обставин приєднання Скіфії, залучення на свій бік її кінно-маневрових об'єднань, про результативність дій яких

у Передній Азії добре знали, бачилось перському цареві як одна з умов перемоги над Заходом.

На військовій раді скіфських вождів було вироблено стратегічний план ведення війни. На кинутий персами виклик скіфи задумали здійснити низку асиметричних дій. Прийнято рішення: незважаючи на значну перевагу персів, оборонятися і відстояти свою незалежність. Стратегічний задум полягав у наступному: відкритої битви не давати, проводити активні маневрені дії, заманити персів углиб своєї території і поступово змінити співвідношення сил на свою користь шляхом виснаження та підризу його морально-бойового духу. Жінки, діти і майно були відправлені на північ. Військо скіфів, яке складалося з трьох частин під керівництвом трьох царів, було зведене у два оперативні угруповання. Менше, але разом з тим, наймобільніше угруповання очолив Скопасіс із головним стратегічним завданням на весь період війни, що передбачало пасивну й активну стадії кампанії: починаючи від виконання ролі своєрідного «лоцмана», за яким йшли перси, аж до переходу до переслідування відступаючого противника. Загальне керівництво кампанією покладалося на Іданфірса, який, імовірно, був царем саме царських скіфів.

Після військової ради головні сили скіфів висунулися назустріч противнику. Роль передового загону виконувало рейдове з'єднання, очолюване Скопасісом. На шляху просування персів знищувалась рослинність, розганявся дикий звір, засипались криниці й інші джерела водопостачання, тобто застосовувалася тактика «випаленої землі». В районі Танаїсу війська скіфів здійснили обхідний маневр у північно-західному напрямку і вийшли в тили перської армії. Дрібні загони скіфів здійснювали щоденні напади на персів, вибравши для цього моменти, коли перси їх зовсім не чекали. Бойові дії велись вдень і вночі. На цьому етапі військо персів рухалося територією «випаленої землі». Становище Дарія погіршувалося.

Виснаживши противника, підірвавши морально-бойовий дух його війська і, разом з тим, об'єднавши свої сили з союзниками, скіфи вирішили дати бій Дарію. Стратегічна і тактична ініціатива вже повністю належала скіфам. При цьому Геродот уперше відзначає появу піхоти у війську скіфів. Перси не прийняли битви, а вдалися до втечі. Основною особливостю стратегії скіфів у війні

Зображення скіфських воїнів на посудині з кургану Куль-Оба, IV ст. до н.е.

з персами є правильна оцінка співвідношення сил і прагнення змінити його на свою користь, досягти переваги над противником. Скіфські воєначальники одними з перших в історії війн і воєнного мистецтва для цього застосували стратегічний відступ.

У стратегії й тактиці скіфів постійно були присутні застосування військової хитрості, вміле поєднання прихованості та введення противника в оману. Деякі грецькі і римські автори, не розуміючи суті стратегії й тактики скіфів, називали їх «втікачами», але більш мудрі, наприклад, Порфирій, Помноній, стверджували, що скіфи «воюють втечею». Геродот назвав це «малою війною». Крім завдання противнику досить відчутних фізичних втрат, така тактика спрямовувалась на здійснення морально-психологічного впливу на його війська. Цій же меті служило й активне блокування інформаційного простору. Про це свідчить, наприклад, той факт, що перси повністю втратили зв'язок з охороною мосту через Дунай, у той час коли скіфи неодноразово вступали в переговори з його охороною. Справжньою ж психологічною диверсією стали відправлені царю персів дари: птах, миша, жаба і п'ять стріл, які мудрець персів Горбій витлумачив так: «Якщо, перси, ви не станете птахами і не полините високо в небо, або мишами і не сховаєтесь в землю, або жабами і не пострибаєте в болота, то ви не повернетесь до себе, вас згублять оці стріли» (Геродот). Все це призвело до панічних настроїв у перського керівництва і спровокувало втечу Дарія зі свого табору. Так завершилась війна, в якій скіфи здобули собі славу нездоланих вершників.

Отже, до основних принципів тактики скіфів належать: широке застосування маневрених дій і висока активність; вміле використання фактору раптовості та військових хитрощів; завдання максимального ураження противнику металеною зброєю, надання переваги дистанційному бою перед рукопашним. Завдяки підвищенню ефективності захисного озброєння воїнів і бойових коней, використанню довгих списів-пик почав застосовуватись спосіб розгрому противника зосередженим ударом у центр його бойових порядків з метою їх прориву і знищення по частинах.

Особливості стратегії скіфського війська: постійна готовність до ведення бойових дій; організація і проведення вирішальних битв та війн у цілому за завчасно про-

думаним планом; поєднання колегіальності прийняття рішень з принципом єдиноначальства; організоване здійснення перегруповань великих контингентів війська на значні відстані, вдалих вибір і використання довготривалих стратегічних базових районів у безпосередній близькості до театру воєнних дій; завчасна підготовка майбутнього театру воєнних дій; здійснення асиметричних дій на воєнні загрози; застосування принципу досягнення загальної перемоги через низку проміжних успіхів.

Належна увага в скіфському війську приділялась забезпеченню бойових дій: розвідці, охороні, маскуванню, матеріальному й медичному забезпеченню. Значного розвитку набула фортифікація. Зведені скіфами оборонні споруди велетенських городищ (Каратувльське (понад 6000 га), Більське (5013 га), Велике Ходосівське (понад 2000 га), Трахтемирівське, Немирівське та ін.) не мають аналогів на просторах Євразії. Вони були важливими адміністративно-політичними центрами і разом з дещо меншими городищами виконували завдання територіальної оборони.

Таким чином, у скіфів проявилися ті кардинальні зміни, які сучасні воєнні теоретики відносять до революції у військовій справі: принципові технологічні зміни в озброєнні (створення ефективного комплексу зброї та захисного озброєння на основі переходу до масового використання металу); створення нових військових організаційних і функціональних компонентів (формування професійного компонента війська, використання загонів важкоозброєної кінноти); принципово нові підходи до форм і методів ведення збройної боротьби (застосування асиметричних дій на воєнні загрози, використання можливості досягнення перемоги у війні без зіткнення з противником у вирішальній битві, надання переваги дистанційному безконтактному бою, використання стратегічних базових районів для свого війська у безпосередній близькості до театру воєнних дій та ін.).

Сцена обряду поворотимства скіфів

Бій кінного з пішим

Скіфські лучники у бою

Вершник із списом

Половання на зайця

Золоті бляшки із зображенням скіфських воїнів

У вітчизняній історії скіфський період – одна із найяскравіших сторінок, яка надає чимало повчальних та корисних уроків щодо принципів воєнного мистецтва, удосконалення військової організації, ефективного ведення бойових дій. Скіфи жили і діяли в період глобальної соціальної трансформації в історії всього людства, в так званій осьовий час (VII–III ст. до н.е.). Саме тоді виникло й існувало могутнє скіфське військо об'єднання, яке брало участь у воєнно-історичних подіях на величезній території від Передньої Азії до Балкан і Центральної Європи.

У Давньому Світі скіфське військо здобуло славу непереможного. Ця слава, пройшовши століття, закріпилася за нашими пращурами – давніми слов'янами. Ще в роки Нестора-літописця Київську державу іноді називали Велика Скуфь. Військові традиції українського війська мають тисячолітні коріння. Ми повинні вивчати і шанувати свою історію так, як, наприклад, сьогоднішні італійці шанують історію Римської імперії, а греки – історію Еллади.

Осміслення місця геополітичного розташування України на перетині Заходу і Сходу, від чого залежала надзвичайна важливість воєнно-політичних союзів раннях державних утворень на території України, зокрема Великої Скіфії, актуальна й сьогодні при входженні України в світові колективні системи безпеки. І водночас – розуміння воєнно-політичною елітою скіфської держави і всім суспільством життєвої необхідності забезпечення належного рівня власних військових спроможностей. Занепад і зникнення Великої Скіфії з політичної карти Давнього Світу внаслідок відцентрових тенденцій, посилення регіональних володарів, розгортання внутрішніх збройних конфліктів, втрати принципових орієнтирів на консолідацію суспільства, має стати повчальним уроком. Об'єктивна оцінка вітчизняної прадавньої історії, в певній мірі, може дати відповіді на виклики сьогодення.

ЕЛЕМЕНТИ ВІЙСЬКОВИХ ТРАДИЦІЙ У РАННІХ СЛОВ'ЯН

До нас дійшло небагато писемних джерел про військову діяльність ранніх слов'ян, а тим більше про їх військові звичаї та обряди.

Одним з інформативних джерел при дослідженні військової справи ранніх слов'ян є візантійські твори, що розглядають історію та військову справу слов'ян і етносів, з якими довелось їм воювати. Це трактат про воєнне мистецтво «Стратегікон» візантійського імператора Маврикія, «Тактикон» візантійського імператора Льва Мудрого. Цінний матеріал про певні сторони життя і військової справи слов'ян надають й інші грецькі автори. Серед них слід відзначити візантійського хроніста Льва Диякона.

Хоча чимало давньоруських пам'яток писемності назавжди зникли, проте перебіг подій, у тому числі й військового характеру, частково знайшов своє відображення у «Повісті минулих літ». Саме у цьому творі є згадки про певні обряди та звичаї слов'ян. Вважається, що у вітчизняній літературі вперше про ратну справу слов'ян у прямій постановці згадується у «Слові о полку Ігоревім».

У період утвердження слов'ян на нових землях військовому чиннику в їх житті надавалась дуже велика роль. Це було не копіюванням звичок і традицій інших етносів та державних утворень, а необхідністю тогочасного існування. Тільки так можна було вижити у ворожому оточенні, яке хотіло підкорити чи знищити слов'янські племена. Описуючи життя слов'ян, їх князів, воевод, набіги ворогів, міжусобні війни, дослідники у своїх працях побічно торкаються питань військових звичаїв. Насамперед це стосується праць М. Грушевського, І. Крип'якевича та інших українських та зарубіжних науковців-істориків.

Інформативною при дослідженні військових звичаїв слов'ян є матеріальна культура.

Деяка інформація про військові звичаї ранніх слов'ян частково збереглася в народних танцях і піснях, сліди їх присутні на прикрасах і вишивці, в обрядах і символах. Наприклад, танці виконували функцію безписьмового способу передачі прикладної інформації. Відібрані упродовж століть, найзручніші для бою рухи передавались пластикою, разом зі способом дишання і подачі звуку, на фоні особливого психофізичного стану.

Наукових праць, що стосуються певних сторін життя ранніх слов'ян, є чимало, однак їх військові звичаї не знайшли достатнього відображення у зарубіжній і вітчизняній історіографії. Серед сучасних авторів, у працях яких розглядаються військові звичаї, обряди слов'ян, слід назвати, Я. Тимчака, Л. Войтовича, І. Печенюка,

В. Топальського, В. Балущка, Ю. Фігурного, Т. Каляндрука, С. Максимова.

Розглядаючи слов'янський період вітчизняної історії, замість терміну «традиція» доцільно вживати термін «звичай», під яким слід розуміти дію, що укорінилася, повторюється з давніх часів у певному суспільстві. Разом з тим, це основний спосіб управління поведінкою у додержавному суспільстві в умовах родових відносин, які саме існували серед слов'янських племен.

Відомості про слов'ян-венедів, як про особливу етнічну групу, вперше зафіксовані у писемних джерелах перших років нової ери. Про те, що венеди були слов'янами, повідомляють і джерела дещо пізнішого часу – VI ст. Так, візантійсько-готський історик Йордан зазначає: «Ці (венети)... походять від одного кореня і зараз відомі під трьома іменами: венетів, антів і склавинів».

Військова справа слов'янських племен, які згодом утворили Давньоруську державу, розвивалась на основі досвіду ведення війн праслов'янських племен. Аналіз наявної інформації про життя, діяльність і військову справу ранніх слов'ян дозволяє стверджувати про існування серед них звичаю удосконалення військової майстерності. Історики повідомляють, що на початку нової ери військо антів, венедів і склавинів переходить річку Дунай та завойовує міста на Балканському півострові. При цьому здобувають перемоги над добре озброєною армією Римської імперії. У 517 р. значні сили слов'ян з кіннотою вторглися у межі Східної Римської імперії. На початку VII ст. історики фіксують ряд морських походів слов'ян: у 610 р. вони з моря і з суші обложили Солінь; у 623 р. слов'янська флотилія з'явилась біля узбережжя острова Крит та успішно висадила там свої війська. Тобто мова йде вже не про зародження військової справи, а про реальні досягнення у її впровадженні як на суші, так і на морі. При цьому історики відзначають такий звичай, як хоробрість і надійність слов'янських воїнів. Саме тому візантійські монархи з них утворювали загоны особистої гвардії.

Давньоримський історик Тацит свідчить, що «... венеди носять щити і пересуваються пішки, і, до того ж, з великою швидкістю». Тобто основу війська складала піхота, піші дружини, озброєні щитами і списами. Ймовірно, основними тактичними прийомами були раптові напади, швидкі пересування (маневри). Саме такий спосіб ведення бойових дій стає для них традиційним.

Слов'яни-анти були добрими воїнами, про що свідчать їх численні й успішні набіги на Візантію. Як зазначає грецький історик Прокопій, склавини та анти вирізнялися дуже високим зростом і величезною силою. Він же свідчить, що

анти часто змінювали місце проживання і не визнавали над собою влади ні іноземців, ні співплемінників і лише на час оборони чи спільних військових походів об'єднувалися під владою одного вождя. Візантійський імператор Маврикій відзначає, що у слов'ян існувала міжплемінна ворожнеча. «Не маючи над собою голови, вони ворогують один з одним; оскільки між ними немає єдності, то вони не збираються разом, а якщо і зберуться, то не приходять до єдиного рішення, бо ніхто не хоче поступитись іншому». Для боротьби зі слов'янами Маврикій рекомендував використовувати їх міжплемінну ворожнечу, цькувати одні племена на інші і, таким чином, послаблювати їх. Арабський автор Аль-Бекрі у своїх працях відмічає, що, якби слов'яни не були розділені на велику кількість родів, то ніхто у світі не міг би їм протистояти.

Неодноразово історики зазначають про існування серед ранніх слов'ян таких звичаїв, як сміливість, військова винахідливість, уміння використовувати у власних цілях особливості місцевості. Візантійський автор Прокопій писав, що слов'янські воїни звикли ховатися навіть за маленькими каменями, зустрічними кущами і ловити неприятелів. При цьому він наводить приклад, як під час облоги міста готів полководець Велізарій викликав до себе воїна-слов'янина і наказав йому добути бранця. І цей слов'янин, пробравшись дуже близько до стін, прикрившись хмизом і звернувшись у клубок, сховався у траві. Коли підійшов до цього місця гот, слов'янин раптово схопив його, обеззброїв і приніс живим у табір. Тобто, поступаючись Риму і Візантії в озброєнні та військовій виправці, слов'яни перевершували їх у майстерності маневру, використанні умов місцевості, в розвідці, у засадах і раптових нападах. Слов'яни успішно воювали з пішим військом імперії та з кіннотою, навчилися оволодівати неприступні фортеці, застосовуючи при цьому військові хитрощі. У разі потреби слов'янське військо уміло добре захищатися. Один із способів захисту за допомогою рухомого бойового табору описав візантієць Феофілакт Сімокатта у своїй «Історії».

Приклади ведення бойових дій слов'ян (антів, венедів, склавинів), що наведені тодішніми авторами-істориками, мандрівниками, свідчать про сформованість військових звичаїв наших пращурів. Однак, аналізуючи джерельну базу, історіографію стосовно військової справи слов'ян, можна побачити, що згідно однієї інформації вони захоплювали укріплені міста, розбивали візантійську армію, а з іншого – нібито взагалі не могли вести війну, будувати укріплення, не знали тактики дій війська. Зокрема І. Крип'якевич зазначає, що «слов'яни не дорівнювали своєю організацією сильнішим сусідам. Не могли вони мірятися з Візантією,

що мала найкраще військо у тодішньому світі, славу кінноту й недоступні твердині. І у IV ст. їх завоювали готи».

У цьому випадку, на думку дослідника С. Максимова, слід говорити про періоди переважання військового настрою у племенах слов'ян, що чергувалися з мирним укладом життя (коли не було прямої загрози існування і всіма справами у племені заправляли жерці-вохви). На користь переважання влади вохвів свідчить майже повна відсутність військової активності східних і північних слов'ян у VIII ст. Про зверхність жерців у цей період свідчить характер культу слов'ян. За даними арабських джерел, вони поклонялися бикам, тобто тваринам, які символізували жрецьку, землеробську культуру. Невираженість ознак військової культури (відсутність поховань зі зброєю, мало оборонних споруд, відсутність ключового для слов'янських воїнів змієборчеського мотиву у знахідках тієї епохи) свідчить, що слов'яни у VIII – на початку IX ст. були під владою вохвів, а воїни займали другорядне положення. Тобто чергування мирних і військових етапів розвитку слов'ян внесло певну плутанину у роздуми істориків, більшість з яких (прихильники норманської школи) вказують на відсутність у слов'ян військових умінь, інші ж – давньогрецькі історики, арабські мандрівники та інші – про значні військові успіхи у тих же слов'ян.

З плином часу слов'янський світ стає більш поширеним і структурованим. За свідченням Нестора-літописця, «усі племена мали ж свої звичаї, і закони предків своїх, і заповіти, кожне – свій норів».

Розміщення у центрі Європи, помірний клімат, родючі ґрунти, відносна захищеність території зовнішніми, природними перешкодами (гірські масиви, моря тощо), наявність великих торговельних шляхів, що з'єднували країни Сходу й Заходу, Півночі й Півдня, з давніх-давен приваблювали інші племена й етноси і спричинили безперервність навал кочівників. «З часів Великого переселення народів східні слов'яни перебували у стані вимушеного протиборства з гунами, готами, аварами, хозарами, печенігами, торками, половцями, монголотатарами», – наголошує академік П. Толочко. Саме постійна військова загроза з боку сусідніх держав, етносів, племен і часті військові походи в інші землі вимагали не тільки політичної, а й військової (хоч інколи і тимчасової) консолідації, створення та постійного технічного удосконалення оборонних споруд, розвитку тактики бойових дій. У такій складній воєнно-політичній обстановці постійно зростало значення військових звичаїв у племенах східних слов'ян, стимулювався їх розвиток. Для захисту свого життєвого простору вони змушені були дбати

про рівень військової підготовки воїнів, удосконалювати або запозичувати зброю, способи ведення бою тощо.

Важливим звичаєм слов'ян було підтримання у війську постійної військової дисципліни. В основі організації слов'янського війська лежав суспільний устрій – поділ на родові і племінні загани, на чолі яких знаходились вожді. Саме вони слідували за дотриманням дисципліни. Арабські джерела доносять відомості про керівників слов'ян. «Голова їх коронується, вони йому коряться і від слів його не відступають. Місце перебування його знаходиться в середині країни слов'ян».

Племінні і родові зв'язки забезпечували згуртованість воїнів у бою. Можна сказати, що суспільний устрій слов'ян являв собою військову демократію, влада в якій належала раді старійшин, зборам племені (віче) або зборам племен, у воєнний час – князю-воєначальнику. Саме у слов'ян існував звичай вирішення питань життя племені (союзу племен), у тому числі й розв'язання війни, ведення бойових дій тощо на військовій раді племені. Підкреслюючи цю особливість, Прокопій Кесарійський зазначав: «Ці племена, слов'яни і анти, не управляються однією людиною, але здавна живуть у народовправстві (демократії)». У всіх випадках, коли потрібно було порадитися про благо племені, збиралися на віче (раду). Це був своєрідний звичай. При цьому поважали думку старійшин, бо вважали їх «живими книгами досвіду».

Для військових походів слов'яни зазвичай вибирали вождів, які вирізнялися мужністю, розумом, користувалися повагою й авторитетом, що ґрунтувався на хоробрості у битвах. У той же час, слов'яни, через боязнь будь-якого примусу, значно обмежували владу своїх вождів, а іноді навіть не підкорялись їм у битвах. Осіб, наділених владою, у слов'ян називали боярами, воєводами, князями тощо. Перше слово походить, ймовірно, від «боя» і спочатку могло означати хороброго воїна, а вже потім стан. Візантійські літописи у 764 р. згадують про бояр, вельмож, чи головних чиновників слов'ян болгарських. Воєводами спочатку називали лише військових начальників.

Слов'янський воїн у будь-яких умовах зобов'язаний був бути вірним військовій спільноті, товаришам по зброї. Звичаї взаємної виручки, військового товариства, бойового братерства стали одними з основних у ратних справах слов'янського війська. Вони знаходили своє втілення в язичницькому обряді «братина», тобто у братанні через спільне пиття і куштування їжі. Кругова чаша відображала основні правила бойового товариства: рівність усіх перед смертю, «сімейний» стан братів-воїнів, відносну рівність, взаємну довіру, невимущеність

до хмільного, можливість за чарою висловитися відверто і обговорити найважливіші справи. У подальшому, за часів Київської Русі, цей обряд знайшов втілення у практиці дружинних бенкетів. Навіть слово «анти», ймовірно, походить від тюркського «анода», що означає побратимство. Воно характеризувало становище слов'янських воїнів у війську гунів і аварів.

Слов'янські воїни, слідуючи рішенням, які приймалися з військових питань на зборах племені – віче, відповідно до звичаю складали клятву, були вірні їй. Під час її прийняття обіцяли захищати свій рід, плем'я, у бою стояти на смерті за батька, матір, брата і сина, а також за життя своїх родичів. Стосовно клятв безпосередньо перед боем, то прямих відомостей про це не маємо. Однак, ймовірно, за аналогією з іншими етносами, що жили на той час, слов'янські воїни могли складати клятву. Вона не була схожою з сучасною, а виражалася у спільному поєднанні зброї, жертвоприношенні, певних вигуків, танців, співанні пісень тощо.

Звичай надання переваги гідній смерті, аніж полону, повсякчас знаходив своє схвалення у слов'янському війську. Полонення воїна вважалося найбільшою ганьбою, бо уже тоді поняття честі цінувалося дуже високо. Цікавим є повідомлення візантійського хроніста Льва Диякона, який зазначає, що «слов'яни ніколи, хоч і переможені, не віддаються в руки ворогів, і якщо не сподіваються врятуватися, то встромляють собі у нутро меч і так себе вбивають». Цей військовий звичай, на його думку, пов'язаний з тогочасним віруванням: «а роблять це тому, бо мають таку віру: кажуть, що вбиті ворогами у війні, після смерті, як душа виїде з тіла, служать на тому світі своїм убивцям».

Вже пізніше військові протистояння та спільні походи східнослов'янських племен і варягів вели до опанування слов'янськими воїнами воєнного мистецтва норманів, способів ведення бою, оволодіння новими видами зброї. У цьому знаходить своє втілення звичай переймання кращого досвіду військової справи інших племен, етносів і держав.

Особливу, священну цінність для воїнів мала зброя. Вона символізувала божественний початок. У деяких народів навіть пуповину новонароджених перерізали гранню стріли. Зброя була в центрі всіх основних віх життя чоловіка-воїна. Звичай любові до зброї та вмілого застосування її в бою воїнами-слов'янами мала давнє коріння. Зброя давалася юнаку як дар, коли він вступав у вік повноліття, що свідчило про те, що він став дорослим. Свідченням шанобливого ставлення до зброї став урочистий ритуал її вручення молодим воїнам. Це символізувало передачу захисту своїх земель, свого роду від одного покоління іншому. Воїн, який отримував осо-

бисту зброю, добре її знав і майстерно нею володів і клявся з честю виконувати свій обов'язок перед родом, племенем. Зброєю вміло володіли практично всі чоловіки слов'янських племен.

Слов'янський звичай виконання воїнами бойових завдань за будь-яких умов обстановки знаходимо у свідченнях Маврикія: «Битися зі своїми ворогами вони люблять у місцях, що поросли густим лісом, у тіснинах, на обривах; з вигодою для себе користуються (засадами), раптовими атаками, хитростями, і вдень і вночі, вигадуючи багато (різноманітних) способів».

Важливою складовою підготовки воїнів було їх загартування. Ймовірно, його елементом було свідоме утримання від їжі та загартування тіла через відсутність одягу у несприятливих природних умовах. Досить цікавим є опис імператора Маврикія в праці «Стратегікон» способів, якими слов'яни вели війну. Зокрема там зазначено: «Досвідчені вони також у переправі через річки, переважаючи в цьому всіх людей». Візантійські автори дають нам уявлення про ступінь підготовленості антських воїнів і про виконання ними завдань, зазначаючи, що вони витривалі, легко переносять спеку, холод, дощ, наготу, нестачу їжі. Тобто анти стійко переносили труднощі військових походів, битв, умов побуту, надаючи великого значення розвитку таких фізичних якостей людини, як сила і витривалість.

Існував звичай спадковості у навчанні, підготовці до військової справи. Імператор Маврикій про слов'янське військо писав, що «юнаки їх дуже майстерно володіють зброєю». Це є свідченням доброї підготовки до війни не тільки досвідчених воїнів, але й молоді. Для військової підготовки молоді до участі у війнах створювалися чоловічі військові союзи, у межах яких діяли спеціальні табори бойового вишколу. На думку українського дослідника Я. Тимчака, саме у цих таборах («лісових школах») здійснювалася підготовка молодих воїнів. На думку українського вченого Л. Залізняка, подібні утворення й пов'язані з ними ритуали та вірування простежуються не лише у слов'ян, а й у багатьох індоєвропейських народів. На його думку, «провідну роль у міфології чоловічих союзів відіграв образ воїна-вовка. Усі члени союзу вважалися «вовками», головним божеством війни був вовк, а ініціація молоді полягала у засвоєнні певних особливостей поведінки цієї тварини. Молоді воїни повинні були жити далеко від поселень «вовчим життям», тобто постійно воювати». Такої ж думки дотримується вітчизняний дослідник Ю. Фігурний. Військова підготовка ранньослов'янських хлопчаків у «лісових школах» починалася приблизно в 14-річному віці й закінчувалася приблизно в 17-18 років обрядом посвячення у воїни.

Бойові навички воїнів формувалися не тільки в походах і боях, а й на полонаннях, постійних

вправах і змаганнях у мирний час. Влаштувалися змагання досвідчених воїнів, які залучали до ратної справи отроків. Показувалася боротьба беззбройного воїна проти озброєного, так званий засічний бій, який включав в себе елементи захисту від меча чи списа під час сутички. Накопичений досвід передавався з покоління в покоління, зберігаючи кращі ратні традиції воїнів-слов'ян.

Одним з найдавніших ритуалів була тризна (поминки по загибленим воїнам, покійним родичам). Поховання у давнину завжди супроводжувалося гучним дійством. Під час тризни проводилися бойові ігри. Тут знайшла своє відображення ідея боротьби з демонічними силами, здатними в момент «відходу» душі померлого заволодіти нею. Трупи спалювали на великому вогнищі, а попіл клали в урну і ставили її на стовпі поблизу доріг. Цей обряд, збережений в'ятичами і кривичами до часів Русі, засвідчував войовничий дух народу, який святкував смерть, щоб не боятися її у битвах. Такими урнами обставляли дороги, щоб привчити свої очі і думки до цих знаків людської тлінності. У тризні знайшов впровадження звичай, що згодом став традицією, – своєчасного віддання військових почесностей тим, хто загинув у бою.

Обряди «пронизували» життя воїнів усіх племен і етносів, оскільки за їх допомогою намагалися відсунути неминучу смерть, захищаючись від страху і зберігаючи відносний спокій, необхідний для виживання і виконання «бойового завдання». Історії відомий факт, коли хан аварів вимагав від слов'ян підданства, то Лавритас й інші їх вожді відповіли: «Хто може позбавити нас волі? Ми звикли відбирати землі, а не свої віддавати ворогам. Так буде і далі, поки є війна і мечі у світі». Цей епізод символізує відображення звичаю брати на себе відповідальність при вирішенні життєвоважливих питань племені слов'янськими вождями.

Безсумнівно, обрядове значення мав одяг воїна. Кожний чоловік, що здатний був носити зброю, виходив на бій у тому одязі, який звичайно носив або взагалі без нього. Так, на одязі були особливі вузлики (пережиток давнього письма) на під'язках малої похідної сумки, на криплених обладунку і зброї. Частиною озброєння слов'янського воїна був також і ніж, який, крім основних функцій, слугував добрим оберегом.

Зрозуміло, що існувала нагорода для тих воїнів, які відзначилися в бою, на війні. Однак, проаналізовані джерела необхідної інформації про це не містять. Можна лише припустити, що зазвичай воїнів відзначати, вручаючи зброю, інші відзнаки, а також заохочуючи їх наданням кращих місць на бенкеті, оспівуючи їх героїзм, виявом поваги членами племені тощо. Героїзм воїнів відображався у піснях, казках, танцях та ін. Люблячи військові походи і всілякі

небезпеки, північні венеди у VI ст. розповідали грецькому імператору, що головною утіхою їх життя є музика, і що вони звичайно беруть у дорогу гуслі, які видумали. У піснях вони славлять мужність і пам'ять великих пращурів.

Маврикій писав про інші племена – антів (кінець VI ст.): «Полонених вони не тримають у рабстві, як інші племена, протягом необмеженого часу, але, обмежуючи (термін рабства) певним часом, пропонують їм на вибір: чи бажають вони за викуп повернутися в свою землю чи залишитися там (де вони знаходяться) на положенні вільних і друзів». Тобто з полоненими слов'яни поводитись переважно дружельно. У той же час інші візантійські автори вказують на випадки знищення полонених, захоплених під час штурму населених пунктів.

Деякі племена слов'ян обожнювали стяги і вважали, що під час війни вони святіші за ідолів, звідси походить звичай поваги воїнів до них. Хоча відомості про відношення всіх слов'янських племен до стягів не відомі, але деяку інформацію маємо. Стяг балтійських венедів мав значні розміри і зазвичай знаходився у Святovidовому храмі та вважався «сильною богинею», яка надавала право навіть порушувати закони воїнам, що йшли з ним. Данський король Вальдемар спалив його в Арконі, коли взяв це місто. У Дитмаровому літописі є згадка про два слов'янських стяги, які вважались «богинями».

У VIII–IX ст. у середовищі слов'ян виникли племінні союзи, які, як правило, об'єднували сусідні споріднені племена. Під час боротьби з неприємелем між ними укладались союзницькі угоди, що започаткувало звичай вірності обов'язку в межах цих угод у боротьбі проти спільного ворога. Цей період серед науковців вважається додержавним в історії східних слов'ян. Племінні союзи утворювалися переважно на військовій основі, коли на час війни об'єднувалися з сусідами, потім розпадалися і, у разі потреби, знову створювалися, але вже у іншому складі. Ці додержавні утворення слов'ян у візантійських джерелах називаються Славоніями.

Таким чином, усе життя слов'ян у додержавний період їх існування регламентувалося звичаєвим правом. Військові звичаї слов'янських племен формувалися на основі як самобутніх звичаїв кожного племені, так і під впливом військового (культурного) чинника інших етносів, регіону проживання тощо. Вони відіграли важливу роль не лише у розвитку військової справи слов'ян, а й у поширенні їх впливу і розселення на значних європейських просторах. На основі об'єднання східнослов'янських племен була утворена Давньоруська держава, яка увірвала в себе, поряд з іншим, звичаї й обряди, що стали основою формування військових традицій у княжу добу існування нашої держави.

ВІЙСЬКОВІ ТРАДИЦІЇ КНЯЖОЇ ДОБИ

Воєнна історія руських земель – це скарбниця яскравих прикладів мужності, стійкості, бойової майстерності та героїзму воїнів, які за допомогою набутих традицій передавали іншим поколінням свій бойовий досвід, правила підготовки до війни, норми та звичаї повсякденного життя війська.

Основою для вивчення військових традицій княжої доби є візантійські, перські й арабські писемні джерела, руські літописи і хроніки, скандинавські саги й інші твори. «Повість минулих літ» – перша «пам'ятка» давньоруської воєнної думки, своєрідна воєнна історія руської старовини. У ній не тільки викладався, але й аналізувався хід подій, що відбувалися, але й описувалися військові традиції і ритуали. Іншою пам'яткою воєнної думки X–XI ст. є «житіє» (життя) князів-полководців. Перше відоме з них – «Сказання про Святослава», в якому, на основі розповідей безпосередніх учасників подій, йдеться про походи князя, розкривається його полководчий талант. Образ князя-воїна, на думку автора «Сказання», мав бути прикладом, на якому б виховувалися воїни наступних поколінь.

Цікавими в плані передачі військових традицій, обрядів, ритуалів є пісні віщого співця Бояна і йому подібних, дружинний епос, від якого до нас дійшло лише «Слово о полку Ігоревім». Значна інформація про цей історичний період стосовно військових традицій збережена у билинах, інших малих жанрах – прислів'ях, приказках, загадках та ін. Сюжети багатьох сказань і легенд відображають архаїчний комплекс військових ритуалів і практик, які пройшли через традицію епічної творчості. Показово, що подібні сюжети, у народному середовищі поступово змінювались до казкових, а серед воїнів-професіоналів ставали родом професійного фольклору, про що свідчить богатырська і «оборотницька» тематика багатьох творів.

Ратні традиції знайшли своє відображення у народних танцях і піснях, прикрасах і вишивці. Важливою групою джерел при дослідженні військових традицій княжої доби є археологічні знахідки предметів зброї та озброєння, побуту, елементи розпису храмів тощо.

Особливості військових традицій, ритуалів, обрядів знайшли своє відображення в працях фахових істориків М. Грушевського, І. Крип'якевича, С. Соловйова, В. Татищева, П. Толочка, Н. Яковенко та інших. Місце військових традицій у житті Русі присвячені праці С. Максимова, І. Печенюка, В. Топальського та Г. Сидорова. Традиції побратимства досліджували Ф. Вовк, М. Громико, проблемами дружинної культури (частково і військових традицій) Русі займалися А. Фамінцин, А. Арциховський,

Д. Ліхачов, Ф. Колеса, Б. Рибаків, В. Бережинський. Традиції військово-фізичної підготовки розглянуті у працях В. Балушка, Н. Довгань, Г. Міряхи, Я. Тимчака та А. Цюся. Витоки українського лицарства ґрунтовно розкрив Ю. Фігурний.

Основою створення Давньоруської держави стали племена східних слов'ян, хоча на розвиток їх війська з найдавніших часів мали вплив варяги (вікінги, нормани), що мешкали на узбережжі Балтійського моря. Сама назва «варяги» означала заприсяжну дружину, яка відіграла важливу роль при заснуванні Давньоруської держави.

У IX – першій половині XI ст. основу княжого війська складала наймана професійна варязька дружина, чисельність якої у різні часи сягала 400–6000 воїнів. Історія руського народу постійно супроводжувалася боротьбою з ворогами, у ході якої активно формувалися і розвивалися ратні, бойові традиції. Арабський мандрівник Ібн-Фадлан близько 922 р. писав про вірність дружини, готовність на все заради свого конунга (князя): «У руського короля є звичай, що з ним на дворі його живе чотириста відважних товаришів і вірних людей, які разом з ним умирають і віддають себе на смерть за нього». Для варягів війна була буденною справою, з неї вони здобували не лише славу князю і собі, а й прожиток. Саме вони були основою високопрофесійного війська, ядром якого була дружина. До неї належав рід князя, його близькі товариші та інші воїни. Саме дружина була основою влади, гвардією князя. Без неї князь нічого не вирішував, оскільки дружинники складали князю раду. Члени дружини давали князеві клятву на вірність і між собою вважались за побратимів. Зрозуміло, що варяги мали й інші військові традиції, що запозичувались слов'янським населенням Русі, які стали залучатись до княжої дружини, але, на жаль, достовірних даних про це обмаль.

За службу князеві воїни отримували від нього плату. Це була не лише частина данини з підкорених племен, з торгівлі, військової здобичі, – визначні члени дружини призначались

Похід Олега на Царгород.
Мініатюра Радзивілівського літопису

посадниками для городів і волостей, різними урядниками. Інколи князі наймали на певний час на службу ватажків з їхніми дружинами. Коли термін служби закінчувався, то така дружина могла перейти на службу до когось іншого за плату.

Озброєння варягів і слов'янських племен кардинально відрізнялося. Варяги мали захисний обладунок – панцир (кольчугу), шолом, щит та зброю – меч, сокиру і спис. Завдяки кращій зброї і майстерному володінню нею варяги перемагали слабо озброєних і гірше підготовлених у військовому відношенні слов'ян та інші племена й етноси. Варяги були добрими мореплавцями, оскільки ходили у походи на своїх човнах багатьма морями і річками. Саме завдяки своїй добрій військовій підготовці, сміливості, витривалості вони вважались кращим військом на той час. Перський вчений Ібн Русте наводить слова варяга, який, поклавши перед своїм новонародженим сином меча, промовив: «Не залишаю тобі в спадщину ніякого майна, матимеш тільки те, що здобудеш цим мечем». Історики, говорячи про варягів, відзначають їх військово-братерство, відважність, рішучість, дисциплінованість. Лев Диякон, описуючи військо князя Святослава, зазначає, що вони, хоч і переможені, але не віддаються ворогу у руки, а вбивають себе.

Незважаючи на те, що до початку XI ст. варяги вже не відігравали істотної ролі в гвардії киеворуських князів, дружина залишалася організованою на зразок варязької. Головною відмінністю було те, що замість іноземних найманців до її складу стали входити корінні русичі. Це був тривалий процес, але вже в дружині Володимира Святославовича переважав слов'янський елемент. Останні згадки про варягів є в літописі за 1036 р., коли Ярослав Мудрий привів їх з Новгороду обороняти Київ від печенігів. Після смерті Ярослава Володимировича княжі дружини складалися з місцевого населення, проте варяги багато чого передали князю війську – свою зброю, вміння нею воювати, привчили військо

Героїчна поема «Слово о полку Ігоревім»

до дисципліни й порядку, продемонстрували зразок військової єдності, товариства. Тобто значна частина варязьких військових традицій знайшла своє втілення у княжому війську, яке перейняло їх досвід і в подальшому примножило. Поступовість змін у складі дружини позитивно вплинула на військове формування з усталеними традиціями, які передавались новим поколінням дружинників.

З середини XI до XIV ст. княже військо складалося з двох основних частин: дружини (важкоозброєного лицарства) та воїв (народного ополчення). Княжа дружина була організована на зразок варязьких, військову організацію яких було адаптовано до вимог Давньоруської держави.

Найбільше відомостей маємо про традиції та ритуали княжої дружини. Саме вона була найбоєздатнішою частиною війська, наближеною до князя. Дружина — це не всенародне військо, і доступна лише для вищої верстви — бояр (землевласники з найближчого оточення князя). У літописах їх називають «луччі люди». До війська бояри йшли не за примусом, а розуміючи, що місце в дружині надає їм особливого статусу. Саме тому підтримувалася династія дружинників, які захищали і підтримували свого князя та його інтереси. За таку вірність князь залучав бояр до участі в управлінні державою, давав місце в своїй раді, надавав маєтки, землі тощо. Про спадкове право приналежності до княжої дружини неодноразово згадується в літописах. Крім того, князь міг прийняти до своєї дружини бояр з інших земель і князівств. Під 1146 р. літопис згадує, що київський князь Ігор Ольгович покликав до себе бояр Уліба, Івана Войтишича і Лазаря Саковського і сказав їм: «Як були у брата мого, так само будете в мене».

Дружинник X ст.
Автор реконструкції
Г. Сметанін

Озброєння руського
дружинника. X ст.
Автор реконструкції
В. Остроменцький

Озброєння руського
дружинника. X ст.
Реконструкція

Старший дружинник в пов-
ному бойовому спорядженні.
XI ст. Автор реконструкції
С. Кашиш-Свешников

Прийом у дружину був рівнозначний посвяченню в лицарі, на кшталт західним звичаям. Саме тому людині незначного роду потрапити до княжої дружини було практично неможливо, хоча декілька випадків у літописах згадується. Так, галицький літописець (1240) з великим обуренням зазначає про включення до складу князівської дружини Суддича «попівського онука», Лазаря Домажирича та Івора Молибожича «з мужицького роду».

Дружина була невіддільною від князя, який її озброював і годував. Вона поділялася на старшу і молодшу. Літописець називає старшу дружину першою, кращою, більшою або ще — «великі бояри». Вона складалася з родичів самого князя, представників знатних боярських родів, великих землевласників, інших впливових людей Русі. Вони засідали в княжій раді, їх думка враховувалася князем при прийнятті рішення, в їх руках зосереджувалося управління князівством. Без ради з ними князь не вживав жодних серйозних дій, оскільки міг спричинити невдоволення старшої дружини. Це був певний ризик, бо старші дружинники утворювали вищий командний склад княжого війська, з числа яких призначалися воєводи і тисяцькі. Коли у 1169 р. князь Володимир Мстиславич домовився з половцями без відома старших бояр, то вони сказали: «Не підемо з тобою, ми про це не знали».

Уже після утворення Київської держави княжа дружина виконувала двояку роль: з одного боку, вона була носієм державності, а з іншого — зберігала традиції плеємної демократії. Дружинники вважали себе не підданими, а соратниками і радниками князя. Володимир «думав» з дружиною про справи державні та військові, змушений був зважати й на її думку. Про це неодноразово сповіщають літописи. Так, Володи-

мир Великий, дізнавшись, що його дружинники висловлювали невдоволення тим, що їдять дерев'яними ложками, наказав викувати для них ложки зі срібла, сказавши при цьому: «За срібло і золото дружину собі не добуду, а з дружиною здобуду і срібло, і золото». Так, літописець зазначає, що і Мстислав, брат Ярослава Мудрого, «надзвичайно любив свою дружину, не шкодував для неї майна, напоїв та харчування». Князь Святослав Ростиславович особисто для себе «не брав ні золота, ні срібла, але все віддавав дружині».

Під час битв князі берегли свою дружину і використовували її, по можливості, лише для переслідування противника, прагнучи уникнути невиправданих втрат серед цієї частини війська. У деяких випадках княжа дружина вводилася в бій у самий вирішальний момент. Проте нерідко князі виступали в похід з однією лише дружиною або навіть її частиною, не чекаючи, коли збереться народне ополчення. Так, наприклад, вчинив князь Олександр Ярославович у 1240 р., вийшовши проти шведів лише з дружиною та малою частиною новгородського ополчення.

Дружинник знав, що в разі його загибелі, маєток, землі, майно залишаться його родині, діти не будуть залишені князем напризволяще, сини займуть його місце в княжій дружині. Князь розумів, що дружина є найнадійнішою і найвідданішою частиною війська, тому постійно дбав про поліпшення озброєння дружинників, їх побут, стежив за тим, щоб вони ні в чому не мали потреби. Як результат — виникає традиція поваги князів до своїх дружинників, захисту їх та їхніх сімей, про що неодноразово згадують літописці.

Молодшу дружину складали «отроки» або «боярські діти». Це були юнаки з боярських родів, які служили при княжому дворі й готувалися до військової служби. З молодшої дружини складалася особиста охорона князя. Юнаки при війську не тільки готувалися до походів, несення військової служби, але й виконували певні обов'язки: перевозили накази, листи, виконували різні доручення тощо. Під час бойових дій «військова молодь» опікувалася кінями та зброєю дружинників. За певних обставин отроки брали участь у «легких походах» як справжні воїни, особливо в ситуаціях, де потрібно було виявляти обережність і кмітливість. Іноді вони брали участь у військових походах, але під наглядом князів, їм доручалися нескладні завдання — участь в дозорі, у передовому загоні охорони. Тут слід було виявляти максимум обережності, уваги, хитрості, уміння вистежити ворога, і молодь під керівництвом старших дружинників проходила в дозорі добрий військовий вишкіл. Згодом члени молодшої

дружини переходили в старшу, ставали «великими боярами», але деяка частина боярських дітей із незначних родів продовжувала службу в молодшій дружині.

Ратна справа на той час була спадковою. Рід був найпершою і найживучішою формою суспільної організації. У дружині князь був «батьком рідним», главою княжої військової сім'ї, а старші дружинники — дядьками (дядько розумівся не як родич, а як наставник військової справі і життя у цілому, і всі юнаки роду вважалися племінниками і синами). Членів дружини літописи називають ще «чадьо», тобто «дітьми» князя. Воїнів князя Василька, наприклад, літописці так і називають «васильковичами», не маючи при цьому прямої спорідненості. Юнаки у дружині між собою оголошувалися братами. Вищенаведене свідчить про існування у княжому війську традиції наставництва.

Бойові навички воїнів формувалися не тільки в боях, а й у постійних щоденних вправах. У дружинах підготовка носила комплексний, прикладний характер. Воїнів навчали верховій їзді, стрільбі з лука, володінню списом, мечем, сокирою та іншою зброєю. Крім того, дружина брала участь у різних змаганнях і кулачних боях на княжих потіхах. Імовірно, що кулачні бої і змагання воїнів були важливою формою військового навчання молодшої дружини.

Традиційним був високий рівень військової підготовки дружинників. З літописів відомо, що при усобицях проти одного дружинника виставляли 10–20 ополченців, які теж не вперше тримали в руках зброю. У давньоруських джерелах майже не зустрічаються описи військової підготовки раннях ратоборців — тих, хто ще до прийняття християнства захищав нашу землю. Одна з причин — найдавніші устремління пращурів до усної передачі таємних знань, у тому числі й військової справи. Багато чому в цій справі можна навчити тільки на тілесному рівні (показати, передати, поправити) та рівні «відчуття» і «бачення». У билинах є згадки про підготовку професійного воїна, Вольги-богатиря, який з п'яти років почав навчатися всяким хитроцям-мудроцям: обертагися соколом, сірим вовком, туром. З семи до дванадцяти років він також навчався, а потім почав собі дружину набирати до п'ятнадцяти років. Тобто у билинах традиційно простежується три етапи підготовки молодого воїна: 5–7, 7–12, 12–15 років.

Вітчизняний дослідник В. Балусок, спираючись на тексти билин, вважає реальним існування молодіжних об'єднань у слов'янському середовищі. Однією із традицій можна вважати наявність у новачків, які бажали влитися в дружину, гідних поручителів з числа досвідчених воїнів або шанованих старійшин. Волхви-цілителі засвідчували його здоров'я і вірність

заповітам прашчурів. Істинне виділення юнака з товариства, в якому він до цього виховувався, відбувалося в проходах його до двору князя або знатного боярина, де юнаку належало служити воїном-дружинником. З текстів пісень відомо, що юнаків, які йшли до війська, проводжали, як небіжчиків у потойбічний світ, і проводи новобранця на той час носили суто похоронний характер, оскільки воїн «помирав», насамперед, для своєї сім'ї, тому що переходив в іншу сім'ю – княжу дружину. Ідучи з дому просили батьківського благословення.

Після прибуття у військову дружину юнаки потрапляли до числа молодших. Прибувши до княжого двору, юнак відрекомендовувався воеводі і його дружині у певній обрядовій формі. Про це можна судити з того, як билинні багатирі відрекомендовувалися князю. Так, Ілля Муромець «Хрест клав пописаному, / Вів поклони по-вченому. / На всі три, на чотири на сторонки низько кланявся, / Самому князеві Володимирі особисто, / Ще всім його князям підколінним». З прийняттям молодого воїна в дружину, починалася пора учнівства.

«Молодий воїн, – зазначає І. Крип'якевич, – повинен був пізнати всякі роди зброї, різні способи боротьби та лицарських вправ, повинен був навчитися кидати спис, стріляти з лука, володіти мечем і шаблею, рубати сокирою, їздити верхи на коні, ходити на половецькі гребти веслами, боротися врукопашну». У билінах є приклади навчання військовій справі молодших богатирів старшими: «Вивчив Святотор Іллю всім похваткам, / Поїздкам богатирським».

Військове ремесло на Русі завжди було справою почесною і важкою. Ймовірно, саме в княжих дружинах зародився звичай випробувань воїна, що згодом став ритуалом посвячення у воїни. У цей час на перший план виступали такі якості воїна, як його відданість князю, стійкість, непідкупність, готовність до подвигу. Формуванню таких якостей воїна сприяли накази батьків, повчання знатних людей, в яких давалися поради, доводилися норми поведінки. Так, у «Повчанні батька до сина» зазначалося: «Сину мій, коли на раг з князем їдеш, то їдь з хоробрими попереду, і роду своєму честь добудеш і собі добре ім'я. Що може краще бути, ніж перед князем померти доведеться».

Якщо новачок проходив з честю всі три круга, в урочний день вся дружина збиралася на капищі, де жрець проводив над ним обряд військової посвятки – ініціації, що означала початок

Битва військ Святослава Ігоровича з військами хозарського князя Кагана. Мініатюра Радзивілівського літопису

нового життя, повторне народження. Ініціація призначалася для здійснення переходу людини з одного статусу в інший, зокрема включення у співтовариство. Відомості про обряди посвячення давньоруських дружинників є в багатьох билінах. Однак, з проникненням християнства в усі сфери життя Русі, в тому числі й військо, змінюються самі ритуали й обряди, а місце жерців займають православні священики.

Після навчання й успішного проходження всіх випробувань, наступала пора винагороди зброєю, конем, упряжжю, одягом і захисними обладунками. Саме тому на Русі, як свідчать биліни, існував звичай перепоясування мечем, тобто посвята у дружинники. Для цього існував і спеціальний термін – «пасти мечем». Ритуальне переодягання, посвята спільно з отриманням нових імен символізувало нове народження – людина ставала справжнім воїном.

Військову посвятку найчастіше влаштовували влітку на Ярилин день. Посвята проходила в два етапи – вечірній і ранковий зачин. Можна було проводити обряд і на Перунів день або в будь-яке інше слов'янське свято за погодженням з волхвом громади або ж воеводою дружини. Необхідно пам'ятати, що існувало безліч варіацій цього обряду, хоча в різних слов'янських племенах і місцевостях існували основоположні ритуали. Потім відбувалося кровне братання молодого воїна зі старими дружинниками (таке братство шанувалося вище єдиноутробного), а після цього – бенкет-братчина.

Не викликає сумнівів, що руські воїни складали клятву на вірність своєму князю. Як проходив цей ритуал достеменно не відомо, але «Повість минулих літ» описує ритуал клятви про вірність виконання умов договору з візантійським царем: «А нехрещені руські кладуть свої щити і виїняті мечі, обручі та іншу зброю, щоб поклястися»; «Прийшли на пагорб, де стояв Перун; і склади зброю свою, і щити, і золото, і присягали Ігор і люди його – скільки було

Святослав радиться зі своїми дружинниками. Мініатюра Радзивілівського літопису

язичників між руськими. А християн руських приводили до присяги у церкві святого Іллі... бо багато було християн варягів».

Традиція побратимства на теренах України вперше зафіксована Геродотом у розповіді про скіфів. Побратимство знайшло широке відображення не лише в українських казках і легендах, а й у руських билінах. Так, Ілля Муромець вказує Добрині Микитичу місце, де відбудеться братання: «У хреста того у Леванідова, / Ми з тобою побратася». З биліна знаємо і про своєрідний ритуал братання: «Як під'їхали до лугів до Леванідових, / До того хреста до Леванідова, / На конях тут три рази обнялися, / Три рази поцілувалися, / Золоченими хрестами побраталися, / Стали звати один одного братами хрестовими».

Важливу роль в обрядах руського воїнства відіграла братина (братання через спільне пиття і куштування). Вітчизняний історик XIX ст. М. Костомаров у книзі «Нарис домашнього життя і звичаїв великоруського народу в XVI і XVII століттях» писав: «Братина... посудина, призначена для братської, товариської пиятики, на зразок горщика з покришками. З них пили, черпаючи черпальцями і ковшами». Чаша, що передавалася по колу уособлювала основні правила бойового товариства: рівність усіх перед смертю, «сімейне» положення братів-воїнів, відносну рівність, соціальну і матеріальну (внески на братину здійснювалися спільно, за можливостями кожного), взаємну довіру, незмушуння до хмільного (кожен п'є, скільки бажає, або просто підносить чашу до губ), можливість за чарою висловитися відверто і обговорити найбільш важливі справи. Бенкети були і формою засідання боярської думи кийівського князя.

Тобто у військових традиціях, ритуалах та обрядах було закладено могутній морально-психологічний потенціал, який слугував основою мотивації молодого воїна до сумлінного вивчення військової справи, можливості вступу до дружини, постійного удосконалення бойової майстерності, чесного і беззастережного служіння князю, своїй Вітчизні.

Як би добре не була підготовлена княжа дружина, але для вирішення всіх питань оборони князівства від зовнішніх загроз її було недостатньо. Ще важче силами однієї тільки дружини було вести широкомасштабні наступальні дії. Тому поряд з дружиною до складу війська Давньоруської держави входило народне ополчення, яке мало загальну назву «вої». Говорити про якісь військові традиції цієї частини війська складно, бо це були

не професійні воїни, а городяни, селяни, які на період війни об'єднувалися у військові підрозділи на чолі з воеводою або тисяцьким. Існують згадки про полки, що мали назву відповідно до населених пунктів, у яких вони формувалися – «володимирці», «кияни», «перяславці», «чернігівці» тощо.

Вої у разі небезпеки мали збиратися за наказом князя. Кожен дружинник був спроможним очолити значні формування з населення. Підготовка воїв, ймовірно, здійснювалася не лише безпосередньо перед війною чи походом, але й у повсякденному житті. Відомості про це є. Так, поєдинки були звичайним явищем під час свят, на ярмарках, урочистих подіях. Боротьба часто застосовувалася як засіб вирішення суперечок та спірних питань між людьми і сприймалася як справедливий суд. Перші професійні кулачні бійці з'явилися при Ярославі Мудрому. Згідно «Руської Правди», судову тяжбу допускалося вирішувати на судному полі. Той, хто сперечався, виходив битися сам або виставляв родича. Тобто народний звичай був закріплений у одному з перших руських зводів законів.

Кулачні бої були одним із способів підтримки бойового духу і підготовки не лише професійних воїнів до бойових дій, а й молоді, яка набувала досвіду в єдиноборствах під час бойових ігор та ігрищ, що були для дітей і підлітків потіхою, звеселенням. Існували різні види рукопашного бою: одиночні («сам-на-сам») – один на один, «охотницькі», «паличні» і групові: кожен серед багатьох за себе; «круговий» (один проти всіх) і найбільш організований і складний вид сутички – «стінка на стінку». У таких боях відпрацьовувалася військова тактика, йшла постійна зміна бійців першого ряду бійцями другого й третього рядів. Також відпрацьовувалося вміння тримати стрій і перешиковуватися за командою старшого та його помічників. Команди подавалися голосом і за допомогою свистка, бубна, барабана, тріщалки, дудки. При здійсненні маневру застосовувалися цілком військові прийоми: удар «свиною» (клином), удар «з крила» (флангом), відступ,

уважений відступ тощо. Після закінчення бою шанували бійців-переможців. У мирний час кулачні бої проводили на кризі річок, ставків, озер, нерідко там, де відбувався обряд водохрещення. Нероздільні на перших етапах свого розвитку боротьба і кулачні бої у русичів були цілком самостійними видами змагальних фізичних вправ. Тобто вже у той час існували традиції підготовки народного ополчення.

Для виховання підлітків саме в ігровій формі відбувалася подача відомостей про майбутнє життя. Гра, закріплена багатовіковою традицією, часто несла в собі досвід поколінь. В іграх відтворювалися ситуації, що могли виникати на війні і вимагали від людини напруги душевних та фізичних сил. Діти привчалися долати труднощі, биль, зберігати витримку. Реалізація подібних завдань у Русі відбувалася у ході святково-ігрової діяльності і спеціально організованої практики.

Народне ополчення часто вирушало в похід з князем не «за велінням серця», а за військовою здобиччю, згідно тогочасних звичаїв ведення війни, що вважалося нормальним явищем. Такий звичай існував і саме він часто вабив населення до військових походів. Крім того, князь іноді давав ще й плату за похід, за війну.

Своєрідне народне ополчення утворювали степові орди, що були під владою руських князів. Їх називали «чорними клобуками». Як зазначає І. Крип'якевич, про них відомо, що вони не знали дисципліни, хитрили, не слухали князів, «у той же час були відважні і завзяті, йшли на всяку небезпеку, якщо можна було чимось поживитись». Неодноразово заявляли, що готові «голови свої покласти» за свого князя. Військові традиції степових орд, що були під владою руських князів, є поєднанням традицій кочових народів і найманців, які воювали за чужі інтереси.

Знання й вміння володіти зброєю виховували у воїнів впевненість у собі, сприяли перемозі. Шанобливе ставлення до зброї, майстерне застосування її в бою — славна традиція руських воїнів, яка має давнє коріння. Середньовічні хроністи зазначають, що дружинники із західними противниками воліли битися прямим двосічним мечем, а зі степовиками рубалися на шаблях. Руський ратник добре володів сокирою, молотом, чеканом, кістеном, булавою, довгим списом і короткою сулицею. Однак, саме з мечем у житті тогочасного суспільства пов'язувалося значне коло понять, що уособлював символ війни: «зайти мечем» — означало завоювати, «оголити меч» — свідчило про початок бойових дій. Цей вид зброї був символом княжої влади, — на мініатюрах Радзивілівського літопису зустрічаємо зображення князів, які сидять на престолі з оголеним мечем.

Ознакою священної судової влади князя також був меч: «Князь недаремно носить меч — на помсту злочинцям, і на похвалу тим, що добро творять».

Меч — це символ незалежності та свободи. Надіслати свій меч, передати його ворогу було тотожним зреченню незалежності, визнанню своєї поразки. Цьому є свідчення у Галицько-Волинському літописі: город Герборт «прислав Данилові (Галицькому — прим. автора) меч і покору свою». Цей вид зброї уособлював постійний атрибут дружинного лицарства княжих часів. При зростанні військово-торговельних і культурних зв'язків Русі із Візантією, з Центральною і, особливо, Північною Європою та варягами, меч активно завойовує собі почесне місце серед наступального озброєння східноєвропейського лицаря-воїна.

Арабські мандрівники IX–X ст. повідомляють про значне поширення серед руських воїнів мечів, які є ознакою належності фахових воїнів. У «Повісті минулих літ» літописець розповідав про збір хозарами данини з поневолених полян. Коли поляни принесли данину, а саме — мечі, це дуже занепокоїло хозарських ватажків, оскільки вони вважали, що полянський меч сильніший за хозарську шаблю, а отже, незабаром настане край їх пануванню: «Будуть вони збирати данину і з нас, і з наших земель». Так, до речі, невдовзі й сталося.

Меч на Русі був священним предметом і виконував, окрім військових, ще й сакральні функції. На них клялися русичі при укладенні договорів з візантійцями. Мечі тих князів, які були зараховані до лику святих, ставали предметом культу. Побутування культу меча серед лицарства княжих часів засвідчує «Слово о полку Ігоревім». Багато образів цього твору нерозривно пов'язані з мечем, наприклад: «О мої сини, Ігорю і Всеволоде! Рано ви почали Половецьку землю мечами разити, а собі слави шукати»; «Ярославе і всі внуки Всеслава! Уже понизьте стяги свої, вклядьте свої мечі затушлені».

Відданість Вітчизні, готовність, не шкодуючи своєї крові і навіть життя, захищати та відстоювати свободу рідної землі були священною традицією руських воїнів. У битвах із сильним і підступним ворогом русичі стояли на смерть. Особливістю цього героїзму була його масовість. Недаремно літописці, описуючи оборону руських міст від орд Батия, згадують, що вони боролися «до останку».

Самовідданим служінням Вітчизні, непримирністю до ворогів Русі було пронизане життя багатьох князів. Найвиразніше це проявилось у житті князя Володимира Мономаха, який намагався поставити «заслон полю», тобто убезпечити руські землі від набігів половців. У «Повчанні дітям» він писав, що за своє життя

він здійснив 83 дальніх походи, не кажучи вже про ближні. У цих походах він взяв у полон і відпустив на волю понад 100 кращих половецьких князів, а більше 200 стратив. Володимир Мономах осуджував чвари між князями, закликав їх до єдності при захисті Вітчизни.

У цей період існувала традиція огляду дружини перед бойовим походом, яка знайшла своє відображення у ритуалі. Він проходив урочисто і статечно і передбачав огляд дружини, перевірку зброї і спорядження, дружинники практикувалися у виконанні військових сигналів, перешикування, прийомів використання зброї. Літописи свідчать, що у 1174 р. князь Андрій Боголюбський влаштував огляд свого війська: «послав позбирати свої вої — ростовців, суздальців, володимирців, переяславців, білозерців, муромців, новгородців і рязанців, перерахував їх». З поширенням християнства ця церемонія проходила з благословення священника, передзвін і музику. Про наявність священників у княжому війську є лише одна літописна згадка: «князь Володимир приставив попів своїх, щоб їхали попереду війська (відбувався похід проти половців — прим. автора) і співали тропарі та кондаки Чесного Хреста і на канон Святої Богородиці». «Повість минулих літ» під 1107 р. відмічає, що князь Святополк, йдучи на війну, мав такий звичай: «спочатку поклонившись гробу Феодосієву і молитву взявши у ігумена Печерського, тільки тоді вже відправлявся у путь свій». Цей факт говорить про те, що князі не тільки молились перед походом, а й поклонялися мощам святих, брали благословення. У подальшому це стало традицією не лише для князів, але й рядових дружинників і ополченців.

Перед битвою князь чи воєвода традиційно об'їжджав вишикуване військо і короткою промовою надихав своїх воїнів. Літописи подають обряд звернення князя до дружини. Так, коли князь Святослав, йшов на Царград з невеликою дружиною, звернувся до воїнів: «Брати! Нам від цього міста загинути чи місто буде нами захоплене?»

Кожна битва починалася з певних дій. Доречним буде згадати помсту княгині Ольги древлянам за смерть свого чоловіка — князя Ігоря. Не Ольга командує військом, а трирічний син Святослав, який і почав бій. Він кинув спис у бік ворога, хоча, спис пролетів тільки через голову коня і впав біля його ніг. Однак літописець зазначив такі слова дружинників: «Князь почав, пора і нам». Так розпочався бій з древлянами.

Для того щоб вижити в екстремальних умовах, нашим пращурам потрібні були знання і вміння битися та виживати. Про руський бій є згадки у візантійських, арабських, угорських,

німецьких і, навіть, монгольських творах. «Повість минулих літ», описуючи бій дружини князя Святослава під Доростолом, зазначає: «Руси билися сильно, уважали за великий сором, коли б тепер ромеї їх побити, — вони ж мали в сусідніх народів таку славу, що все в битві поборюють ворогів». «Слово о полку Ігоревім» розповідає про невеличкий загін руських воїнів, який три доби у повному оточенні бореться з силами всього половецького степу. У битві на Калці десятитисячне військо киян у повному оточенні три доби відбиває штурм татарського контингенту, який у сім разів переважає його за чисельністю.

Військова честь, хоробрість і відвага, стійкість і мужність, самовідданість і зневага до смерті були нормою поведінки для сотень і тисяч воїнів. Історія зберегла слова князя Святослава, з якими він звернувся до воїнів: «Мертві бо сорому не ймуть». Ці слова яскраво характеризують принцип виховання в руських дружинах вже в X столітті. Досягнення воїнами високого рівня майстерності впливало на формування у них відповідних морально-бойових якостей. Саме добра підготовка війська була запорукою перемоги. Оцінку підготовленості своєї дружини до походу наводить Буй-Тур — брат князя Ігоря — у «Слові о полку Ігоревім»: «А мої куряни — дружина бувала: під трубами повиїти, під шоломами виплекані, з кінця списа вигодувані; шляхи ними ходжені, яри відомі, луки у них натягнуті, колчани відкриті, шаблі нагострені...». А свідченням хоробрості й витривалості дружини можна вважати його ж слова, коли він порівнює своїх воїнів із вовками: «А мої куряни — вправні воїни... скачуть, як вовки сірі в полі, шукаючи собі честі, а князеві слави».

На Русі здавна зневажали загарбників і зрадників. Зрада — злочин, який ніколи неможливо спокутувати. У людській пам'яті назавжди залишається зневага до зрадника, а його рідні і близькі зазнають ганьби від скоєного ним злочину. Соромом для дружини і кожного її члена вважалося залишити поле битви. Для князя вважалося ганьбою покинути свою дружину у небезпеці. Автор «Слова о полку Ігоревім» наводить слова князя Ігоря перед походом: «Брати і дружина! Краще у битві полягти, ніж в полон здатися». Кожен воїн знав: краще втратити життя, аніж зганьбити свою честь, віддавши Вітчизну на наругу ворогам. Відомі слова князя Святослава у зверненні до дружини перед боєм з греками: «Тож не побіжимо, але станемо кріпко, а я піду попереду вас». Навіки прославилися своєю доблестю і стійкістю в боротьбі з ордами Батия жителі невеликого містечка Козельська, які на сім тижнів зупинили їх просування. Всі захисники міста загинули, але ворогові так і не вдалося їх перемогти.

Головним обов'язком і важливою традицією дружинників була вірність князеві, готовність захищати його, ділити з ним тягар ратної праці, а при потребі, залишатися з ним, коли він змушений був покинути місто, в якому княжив. Літописець повідомляє про князя, що вирушав у вигнання, супроводжували його дружинники, залишаючи насиджені місця, мастки, майно. У 1150 р. князь Ізяслав дякував за це своїй дружині: «Ви зі мною вийшли з руської (київської) землі, втративши свої села і майно, і я теж не можу забути своєї вотчини і або голову наложу, або свою вотчину поверну і все ваше майно». Навіть коли малолітній Данило, син Романа Мстиславовича змушений був поневірятися по різних землях, «боляри його батька всі були з ним». Але траплялися факти, коли дружинники відкрито висловлювали свою незгоду з рішенням князя або взагалі переходили на службу до іншого володаря. Так, коли у 1146 р. київський князь Ізяслав перейшов у Новгород, то частина його дружини (кияни) пішли до князя Ростислава, інші ж розійшлися. Ймовірно, за певних умов дружинники на Русі мали право переходити на службу від одного князя до іншого. Це право кожного разу скріплювалося в княжих договорах.

Літописи й інші джерела свідчать, що саме у цей період починає складатися традиція вшанування стяга, хоругви як військової святині. Сама назва стяг походить від скандинавського слова «stang» (древко, жердина). Стягом на Русі було древко з прикріпленим до нього пучком кінського волосся, клином яскравої тканини або іншим предметом, що мав багато спільного зі степеніками, та добре проглядався здалеку. З IX ст. військовими знаменами були прикріплені до древка полотнища. На мініатюрах Радзивілівського літопису зустрічаються стяги, а на ілюстраціях з «Життя Бориса і Гліба» зображені хоругви трикутної форми з прикріпленим до верхівки древка пучком кінського волосся. Той факт, що стяг був ознакою військового підрозділу, підтверджує літописець: «Данило подивився туди й сюди і побачив, що прапор Василька стоїть...».

Стяг був засобом управління військами і вказував на стан справ командування. Підняти стяг (прапор) означало подати сигнал до початку бою, його згортання – відбій або відхід. Стяг охороняли спеціальні воїни-стяговіки. Втратити прапор вважалось ганьбою, а захоплення його у противника – перемогою. Ймовірно, кожний княжий полк мав свій прапор з кольорами князя, за якими можна було визначити, кому він належить. Традицію вірності Бойовому прапору руські воїни пронесли через століття, яка ще з більшою силою проявилася в інші історичні періоди.

Фрагменти мечів: варязького (1) та руського типів (2, 3)

Військове служіння на Русі уособлювало общинну слухняність у словах: «Немає більше від тієї любові, як хто душу свою за друзів своїх положить». Традиція військового товариства складалася і розвивалася протягом століть. Військовому товариству притаманний дуже високий ступінь солідарності, довіри, взаємодопомоги і братерства. Усна народна творчість зберегла багато прикладів самопожертви заради порятунку життя своїх товаришів. У руських літописах («Слово о полку Ігоревім», «Повчання дітям» Володимира Мономаха тощо) знаходимо свідчення того, як високо цінували руські воїни дружбу й товариство.

Князі, як одні з наймайстерніших воїнів, особистим прикладом навчали і виховували своїх ратників, що стало доброю й важливою традицією для військових керівників наступних поколінь. Руські літописці зображають князя Святослава Ігоревича, як молодого, удачливого й відважного воїна – «Князь Святослав виріс і змужнів, став він збирати багато воїнів хоробрих, і легко ходив у походах, як пардус (барс, рись – звір, що вирізняється швидкістю нападу і безстрашністю), і багато воював. У походах же не возив за собою ні возів, ні казанів, не варив м'яса, але тонко нарізавши конину, або звірину, або яловичину і засмаживши на вугіллі, так їв. Не мав він і намету, але спав, підстеливши пітник, з сідлом у головах, такими ж були й всі інші його воїни. І послав у інші землі зі словами: «Іду на ви!». Про особистий приклад, хоробрість князя Данила у битві на Калці зазначає Галицько-Волинський літопис: «Коли зітнулися війська між собою, то Данило виїхав наперед... Ударили вони в полки татарські, і Василько був збитий (з коня), а сам Данило поранений був у груди».

У літописах насамперед відзначалися фізичні здібності князів: «Був же Мстислав могутній тілом... хоробрий на ратях, милостивий»; «Був же Ростислав муж доблесний у бою, а на зріст ставний»; «і був Федір тілом кріпкий дуже»;

«Лев був князь мудрий і хоробрий, і сильний у бою, – немало бо показав він мужності своєї у багатьох ратях». Стосовно ролі князя у війську Данило Заточник у своєму «Молінні», написаному князю Ярославу Володимировичу, зазначає: «Славно... у війську гарного князя воювати. Часто через безлад полки гинуть. Як величезний звір, що голови не має, так і багато полків без доброго князя». Завдяки особистому прикладу руські князі були взірцем для своїх воїнів при захисті рідних земель.

Подвиги у найскладніших і небезпечних бойових ситуаціях при захисті Русі виявилися не лише в колективних, але й індивідуальних формах. Особливою традицією на Русі було богатирство, яке ґрунтувалося на вихованні й укладі життя, проявлялося у доблесті і хоробрості воїнів, їх жертвності заради перемоги над своїми ворогами. Переваги богатиря перевірялися у бою, про що свідчать руські билини. Крім богатирів-чоловіків у билинах і казках є розповіді про полениць (воїнів-жінок). До нас дійшли імена Василиси Микулични, Марії Микулични, Настасії Микулични (Славні три дочки Микулини, / Полениці молоді всі, удалі, / Всі в батька і силою і мудрістю), Настасії Королевични та інших.

Руські літописи, билини і казки описують звичай «випробовування відваги молодецької». «Слово о полку Ігоревім», ймовірно, найкраще описує цей звичай, показуючи похід князів та їх дружин на половців, а в билинах з цього приводу зазначено: «З'їхалися два могутні богатиря, / Чи спробувати плеч богатирських, / Чи пошукати відваги молодецької».

Урочисто-радісні зустрічі воїнів-переможців стали доброю традицією і нормою відносин у тогочасному суспільстві і державі. Після такої зустрічі воїни відчували значущість своєї ратної праці, задоволення її результатами та гордістю за приналежність до цих земель. Радзивілівський літопис містить декілька мініатюр із зображенням того як проходив ритуал урочистої зустрічі князя і його дружини. Перемоги над загарбниками перетворювалися в загальнонародні свята із вшанування князя і воїнів. Під час такого свята у Новгороді, наприклад, відбувався обряд «увінчання переможців». Переможці ставали на прах переможених і «били в труби». У такий спосіб одночасно прославляли переможців і відспівували повалених ворогів.

Повернення з походу мало сакральне значення. У світосприйманні воїнів-професіона-

лів вони являли собою єдине взаємопов'язане ціле. Битва – це головне поле їх діяльності, бенкет – це нагорода за їх мужню військову працю. Під час битви воїн – головна діюча особа-виконавець, а вже під час бенкету військовий лідер (конунг, князь) віддячує своєю щедрістю, багатством і покровительством за відданість і героїчну звитязність воїнів-дружинників. Зв'язок битви і бенкету набуває, крім ритуально-героїчного, ще й хтонічного (підземного) змісту, тому що загиблі на полі бою воїни-герої продовжували і в потойбічному світі вести вічну війну та вічно бенкетувати. Підтвердженням цьому є слова Галицько-Волинського літопису, коли після перемоги під Ярославом у 1249 р. «Данило й Василько не пішли в город, і Лев став на місці, – військо серед трушів проголошувало свою перемогу». Цей звичай дружинних бенкетів є продовженням язичницького культу.

Русичам притаманна терпимість до інших племен і етносів. Можливо так нагадувала про себе генетична пам'ять, спрямовуючи на єдине індоевропейське минуле багатьох народів. Тому вірою і правдою служили Русі воїни, серед яких були не тільки слов'яни, але й скандинави, чудини, берендеї, кипчаки, татари, литвини та багато інших. Підтвердження цьому знаходимо у руських літописах. «Повість минулих літ» так описує похід Олега у 882 р., «взявши з собою багато воїнів: варягів, чудь, словен, мерю, весь, кривичів, і прийшов до Смоленська»; «у рік 907 пішов Олег на греків... взявши з собою багато варягів, і слов'ян, і чуді, і кривичів, і мерю, і древлан, і радимичів, і полян, і сіверян, і в'ятичів, і хорватів, і дулібів, і тиверців, відомих як толмачі». «Прийшов до Ярополка печенізький князь Ілдея, віддаючись йому в службу. Ярополк же прийняв його милостиво, дав йому городи і волості та мав його в честі великій».

Згадують літописи і гуманне ставлення русичів до полонених. Іпатіївський літопис під рік

Битва Ярослава та Святополка. Мініатюра Радзивілівського літопису

1032 зазначає: «Ярослав почав ставити городи по Росі», населяючи їх полоненими, яких він набрав у Польщі під час війни за Червенську землю.

Війни на теренах сучасної України, як і в загальносвітовій практиці загалом, велися «нецивілізовано» — нищили не тільки вороже військо, але й палили села, забирали усе дієдатне населення разом з дітьми у полон. Поганої слави здобув собі князь Ізяслав Мстиславич, який обіцянками зберегти життя набрав силу-силенну бранців з галичан, а тоді наказав їх рубати, й лише кращих забрав із собою. Суспільна думка засуджувала такі дії, особливо духовенство, яке намагалося стримувати князів від свавілля та насильства.

Неодноразово літописи згадують й окремі формування війська, називаючи їх відповідно до населених пунктів, де вони формувалися: «кияни», «перяславці», «чернігівці», «галичани» тощо. Воїни гордилися приналежністю до прославленого підрозділу. Можливо саме звідси бере початок традиція любові до свого підрозділу, полку.

Безсумнівно, обрядове значення мав одяг воїна. Частиною костюма руського воїна були особливі вузлики на під'язках малої похідної сумки, кріпленні броні і зброї, а також ніж, який, крім основного призначення, був добрим оберегом. У цей період червоний колір став традиційним кольором військової верстви воїнів-професіоналів. Він панував не тільки на бойових стягах, але й активно використовувався для фарбування князівського і дружинного одягу, зброї та військового спорядження.

Своєрідним елементом військових традицій була музика, за допомогою якої русичі піднімали свій дух і залякували ворога. Коли потрібно було повідомити населення про похід, давали знак трубами: «Ізяслав ударив у труби, скликав киян і пішов з Києва в похід за полками своїми». Бойові труби відомі як неодмінний військовий атрибут з XII ст.: «Під трубами повиті..., з кінця списа вигодувані». Разом з барабанами і бубнами вони використовувалися для управління військами шляхом подачі сигналів для початку атаки, збору розсіяних полків під княжий стяг або підбадьорювання своїх воїнів у найважчі хвилини битв, штурмів або оборони фортець. Так, у 1126 р. у війську князя Юрія було 13 прапорів, труб і бубнів — 60; у війську Ярослава знамен — 17, труб і бубнів — 40. Якщо припустити, що у кожного полку був свій прапор, то на один прапор доводилося по 2–4 труби і бубни для кожного

Поєдинок Мстислава Володимировича з касозьким князем Редедю.
Мініатюра Радзивілівського літопису

підрозділу полку. Під звуки труби воїни сходилися у сутичці. Труби сповіщали про повернення ратників у рідні краї з перемогою. Саме через широке застосування у війську, їх неодноразово зображено на мініатюрах Радзивілівського літопису.

Військові традиції, ритуали й обряди зберегли і примножили спадок попередніх поколінь. Князі й населення розуміли їх роль і значення у справі захисту рідної землі, навчання й виховання військ і багато зробили для їх розвитку та пропаганди. На Русі існувала добра традиція — дбайливо зберігати пам'ять про її звитяжців. Героями легенд, пісень, казок, білин є не лише князі, воеводи, але й богатирі та прості захисники. Передаючись в усній народній творчості від покоління до покоління, традиції допомагали молоді збагачувати свої ідеали, долучали до духовної спадщини тих, хто виявив мужність і відвагу, обезсмертив себе, захищаючи рідну землю.

Таким чином, військові традиції, що охоплювали основні сторони життєдіяльності війська у княжу добу, — участь у походах, битвах, під час навчання і виховання дружинників та війська загалом, військовий побут були тісно взаємопов'язані та переплетені. Вони суттєво впливали на формування морально-бойових якостей воїнів, сприяли високому рівню довіри і сподівань населення у справі захисту своїх земель від ворогів. Відповідно до набутих традицій, у піднесеній, емоційній формі у руському війську проводилися ритуали й обряди.

Військові традиції княжої доби постійно розвивалися, цьому сприяли умови тогочасного життя, спосіб комплектування війська, суспільно-політичний характер Давньоруської держави та осібних князівств, рівень розвитку військової справи, характер воєн, що велися. Значна частина військових традицій княжої доби була упродовжена в українському козацькому війську, сприяючи його становленню, піднесенню і перемогам.

БОЙОВІ ТРАДИЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА (XV–XVIII ст.)

У становленні та розвитку українських національних військових традицій на особливу увагу заслуговує життєдіяльність українського козацтва, як провідної верстви нашого народу.

В історії українського народу на зламі середньовіччя — раннього нового часу виник такий своєрідний суспільний феномен, як козацтво. Це унікальне явище є однією із славетних сторінок української історії. «Ukrania terra cossacorum» («Україна — країна козаків») — так вже понад п'ять століть тому почали називати сучасники-іноземці нашу землю. Українці, в їх свідомості, тривалий час асоціювалися саме з цим мужнім, відважним і загартованим у битвах соціальним станом.

Герб Війська Запорозького,
поч. XVII ст.

Вітчизняні дослідники — В. Антонович, М. Грушевський, Д. Яворницький, І. Крип'якевич та інші — багато своїх праць присвятили саме козацтву, його побуту, традиціям, звичаям, військовому мистецтву козаків.

Вважається, що перші писемні згадки про українських козаків містяться у хроніці М. Бельського (1495–1575). У ній, зокрема, зазначено, що у 1489 р. під час походу проти татар військо польського королевича Яна Ольбрахта успішно просувалося на південь у подільських степах завдяки провідникам з місцевих козаків, які добре знали цю місцевість. У 1492 р. кримський хан скаржився, що «кияни і черкаські погромили корабель під Тягинею, і князь литовський Олександр обіцяв пошукати того межі козаків в Україні. На другий рік князь М. Глинський, староста черкаський, погромив турецьку фортецю Очаків, і хан цих людей називав козаками».

Воєнне мистецтво козаків передавалось від батька до сина. В теплу пору року козаки полишали свої сім'ї у так званих волостях (на теренах воеводств: Волинського, Подільського, Київського, Брацлавського та ін.) і прямували до відповідних форпостів — так званих січей, що знаходилися під охороною нечисленних козацьких залог на території Великого Лугу у Запорожжі та інших районах. Війську Запорозькому від імені короля надавалися військові клейноди, зокрема прапор (корогва), бунчук, печатка та інші атрибути влади.

Найважливішою складовою козацьких військових традицій були бойові традиції, значна

частина яких походила з часів Давньоруської держави.

Джерела свідчать, що «виборні» українські гетьмани (обрані на загальній козацькій раді) урочисто проголошували відповідні обітничі (присягали) на вірність Війську Запорозькому й українському народу. Так, гетьман Украї-

Печатка Славного Війська
Запорозького Низового, 1595 р.

ни Іван Мазепа 16 жовтня 1707 р. у Києві прилюдно висловив свої державницькі прагнення: «...Я кличу Всемогучого Бога за Свідка і заприсягаюся, що не ради своєї користі, не ради високої пошани, не за ради бо-

гацтва, або інших примх, за ради усіх вас, що під моїм урядом і регіментом єсте, і для жінок і дітей ваших, за для загального добра Матері нашої бідної України, для користі усього Війська Запорозького і Народу Українського, для збільшення і розвитку військових прав і вольності — хочу я за поміччу Бога так зробити, щоб ви з жінками і дітьми вашими і Край Рідний з Військом Запорозьким не загинули ані під Москвою, ані під Шведами!».

Чільне місце серед військових традицій займала традиція пошани бойового прапора (корогви) як символу державності і перемоги. Достеменно відомо, що Військо Запорозьке, кожен його полк і сотня мали свій прапор (стяг, корогву). Прапор був святиною, яку козаки мали захищати під час битви. Прапор Війська Запорозького під охороною почесної варти завжди був присутній не лише на полі бою, а й на будь-яких козацьких урочистих, знакових заходах (обрання гетьмана, кошового отамана чи козацької старшини, під час загального молебню, зустрічі іноземних делегацій тощо).

Рестрове козацьке військо Речі Посполитої мало прапор, дарований від короля. На рожевому тлі прапору (корогви) був зображений білий сріблястий орел — герб Польської держави. Оригінальними на вигляд є козацькі прапори, зображені на гравюрі Хотинської битви 1673 р. На ній козацьке військо веде наступ під трьома знаменами, на кожному з яких окремо зображені: лисиця (хитрі, як лиси), блискавиця (швидкі, як блискавка) та змії (мудрі, як змії).

Полкові і сотенні прапори мали різнокольорові полотнища: червоний, малиновий, синій, жовтий, білий, зелений або змішані два-три кольори. На тлі прапорів зображені: хрест, півмісяць, сонце, шестипроменева зірка тощо.

Після 1654 р. на козацьких прапорах з'являється зображення двоголового орла – герба Московії. Особливо це простежується у період правління гетьмана І. Мазепи. На морських прапорах Війська Запорозького XVII ст. на червоному полотнищі зображено 24-гарматний корабель. Взагалі слід зазначити, що козацькі прапори (корогви) перед врученням військовому формуванню обов'язково освячувались священниками публічно перед військом або в церквах під час відправлення загальних молебнів. Так, у композиції мініатюри із «Службника» 1665 р. архієпископ чернігівський Лазар Баранович освячує козацьку корогву за присутністю гетьмана П. Дорошенка, генерального бунчужного та інших старшин.

Однією з важливих бойових традицій Козаччини було підтримання високого рівня військової майстерності. Ця традиція знайшла свій прояв у вмінні козаків організувати розвідку і контррозвідку, що сприяло отриманню їх військом багатьох перемог. Так, один з чотирьох десятків козацьких куренів гетьмана П. Сагайдачного складався з «пластунів»-розвідників. Козаки цього куреня були призначені для виконання спеціальних завдань (насамперед – розвідувального і диверсійного характеру). Під час пересування козацького війська до місця битви на відстані декількох кілометрів від передових частин, як правило, висувалися розвідувальні роз'їзди у складі 2–3 вершників. Розвідка діяла й у випадку розташування козацьких військ у спорудженому таборі.

Безпосередньо на території України розвідувальні роз'їзди використовували різні засоби, що сповіщали про наближення ворога. У разі небезпеки розвідники передавали сигнал через спеціальні вогняно-димові споруди, створюючи при цьому «сітку передачі сигналів».

Прикладом військової майстерності козаків є діяльність їх контррозвідки. Так, є свідчення, що гетьманська контррозвідка викрила багато змов проти Богдана Хмельницького, генерального писаря І. Виговського, полковників І. Богуна, Д. Нечая, П. Кривоноса й інших. Слід згадати й про те, що в якості розвідувальної «резидентури» гетьман Б. Хмельницький використовував і вірних йому священників. Православні ченці були послами в усіх таємних справах. В. Верещака, який служив у Варшаві при королівському дворі, часто надсилав Б. Хмельницькому таємні шифровані донесення про варшавські настрої

Козацький прапор, 1651 р.

та задуми, а листи ці гетьману доставляли православні монахи. Крім цього, резидентом Б. Хмельницького при шведському дворі у Стокгольмі у 1654 р. був афінський ігумен Данило.

Одним із проявів традиції підтримання козаками високого рівня військової майстерності можна вважати володіння деякими старшинами і козаками «характерницькими» здібностями. Характерники – це воїни, наділені надзвичайними здібностями.

Ними ставали, як правило, особи з унікальними екстрасенсорними здібностями, зі схильністю до навіювання, гіпнозу, яснобачення, телекінезу та телепатії. Збереглися свідчення про те, як характерники застосовували «навіювання» на ворога безпосередньо у бою: «...Іх мало, а ляхів багато... Вони повстромляють ратища в землю, поставлять коней хвостами до хвостів, а самі в середину і поховаться... Добіжать до них ляхи і покажуться їм ліс, вони тоді і повертають коней назад».

Для тактики козацького війська було характерним використання воза не лише як засобу транспортування, але й як засобу бойового застосування. Народившись спочатку як засіб захисту від ворога в голому степу, табір поступово перетворився на ефективний спосіб оборони, а згодом і наступу. За допомогою возів будувалися рухомий і стаціонарний табори. Французький інженер Г. Боплан, який перебував на службі у короля Речі Посполитої, повідомляє: «Я зустрічав декілька разів у степу до 500 татар, які пробували напасти на наш табір, але нічого не могли зробити, хоч мене супроводжувало лише 50–60 козаків». У 1621 р. сорокатисячне козацьке військо здійснило марш рухомими таборами по території Молдавії в район

Морський прапор Війська Запорозького

Хотинської фортеці, до місця битви, відбиваючи атаки стотисячної татарської орди.

Високого рівня бойової майстерності досягли козаки і в морських походах, в яких вони використовували невеликі швидкісні човни – «чайки». Чайка вмещувала 50–60 озброєних козаків і декілька легких гармат. Часто човни використовували для перевезення «десанту». Серед здобутих козаками турецьких фортець є й такі, що вважались на той час неприступними: Варна (1604), Синоп (1614), Кафа (1616), Кілія (1621) та ін.

Одним із прикладів військової майстерності українських козаків була ефективна взаємодія різних родів зброї (родів військ) під час бойових дій. Так, у битві під Пилявцями 19 вересня 1648 р. польське військо першим атакувало козацький табір, укріплений шістьма рядами возів. Після триденної оборони Б. Хмельницький віддав наказ про наступ. Першою вдарила кіннота (3 тис. осіб), але її атака була зупинена. Потім до бою вступила козацька артилерія, щільно обстрілюючи греблю через річку Іква, по якій пересувались польські підрозділи. Зазнавши великих втрат, поляки почали відступати. Закріпила переломний момент у битві козацька піхота, яка у взаємодії з кіннотою та артилерією змусила польське військо безладно втікати, покинувши напризволяще свій табір.

Високу майстерність продемонстрували козаки і в інженерній справі при спорудженні та використанні земляних укріплень. Так, під час Хотинської битви 2 вересня 1621 р. споруджені козаками земляні укріплення – вали, рови та шанці, дозволили стримати наступ численного турецького війська. Під час облоги Полтави у червні 1709 р. козаки гетьмана І. Мазепи уміло оточили місто шанцями, звели батареї та взяли участь в обстрілі й атаках міського валу.

В українському козацькому війську усі козацькі гетьмани і кошові отамани дотримувалися традиції вирішення питань війни і миру через відповідних посланців. Так, у період Хмельниччини у Козацькій республіці послами були полковники Ф. Джеджалій, І. Креховецький, І. Брюховецький, М. Махаринський, Ю. Немирич, М. Криса, які, крім іншого, вирішували питання укладення мирових угод.

Прапор Богдана Хмельницького

Козацькі клейноди: булава та пернач

Під час війни під проводом Б. Хмельницького у 1648–1654 рр. православне духовенство мало своє представництво у козацькому війську, підтримуючи традицію благословення війства перед боєм. Так, перед битвою під Пилявцями у вересні 1648 р. православні священники правили у війську молебні, позитивно впливаючи на бойовий дух козацтва.

Іншою традицією, тісно пов'язаною з попередньою, було проголошення промов-звернень гетьманами, кошовими отаманами, полковниками перед початком битви. Так, 5 травня 1648 р., перед битвою під Жовтими Водами, Б. Хмельницький звернувся до свого війська зі словами: «Лицарі-молодці, славні козаки-запорожці! Прийшов тепер час за віру Православну постояти грудьми! Сам Господь вам допоможе!.. Хто за Бога, за того й Бог!» Після промови-звернення гетьман перехрестив війство, вказав на ворога булавою і козацькі підрозділи пішли в атаку на польське військо, очолюване С. Потоцьким, сином коронного гетьмана Речі Посполитої.

Невід'ємною складовою козацької тактики ведення бою стала традиція проведення поєдинків («герців») перед боєм. Ставали на «герць» не лише прості козаки, але й полковники й отамани. Взагалі козацька старшина вважала ознакою лицарської честі викликати ворога на двобій. Так, у 1618 р., перед битвою під Москвою, гетьман П. Сагайдачний особисто вийшов на поєдинок з царським воеводою М. Бутурліним і переміг його: «видер з рук копя, ударив його булавою і звалив з коня». Це призвело до деморалізації московського війська та його поразки. Є свідчення, що й фастівський полковник С. Палій також «...любив викликати на поєдинок, але приймати виклик відважувалось небагато, та й ті завжди вмирили після поєдинку». У «герцях» перед битвою під Пилявцями прославився уманський полковник І. Ганжа, який «кільканадцять противників польських на вічний сон поклав». Поляки, не витримавши такої ганьби, підступно застрелили його пострілом у спину.

Бойова діяльність Війська Запорозького свідчила про дієвість традиції військової доблесті українського козацтва. Так, під час Хотинської війни, у серпні 1621 р., козацьке військо під

проводом гетьмана П. Сагайдачного, будучи залученим до бойових дій польським королем, незважаючи на численну перевагу військ султана Османа (400 тисяч турків і татар проти 127 тисяч козаків і поляків), виявило зразки військової доблесті і зробило значний внесок у перемогу.

Іншою бойовою традицією була мобілізація козаків особистим прикладом козацької верхівки до активних дій у бойовій обстановці. Демонструючи усьому козацькому війську своє прагнення до перемоги, свій високий бойовий дух і звитязність, у перших рядах йшли в атаку кошові отамани С. Наливайко, І. Підкова, І. Сірко, К. Гордієнко та інші. У битві під Хотиним у 1621 р. гетьман П. Сагайдачний був важко поранений, але продовжував керувати козацькими підрозділами. Це надихало козаків на перемогу.

В українському козацькому війську підтримувалась традиція поваги козаків до своїх старшин і захисту їх у бою. Серед козаків найбільшим авторитетом користувалися гетьмани Д. Вишневецький, П. Сагайдачний, М. Дорошенко, Б. Хмельницький, П. Дорошенко та інші. Особливої поваги набули кошові отамани І. Сірко й К. Гордієнко. Серед полковників козаків найчастіше відзначали І. Богун, М. Кривоноса, П. Калнишевського, Д. Нечая, М. Небабу, Ф. Джеджалія та інших. За твердженням дослідників, козаків були готові віддати своє життя за полковника Тимоша Хмельницького – не

Могила кошового отамана Запорозької Січі Івана Сірка

тому, що він був сином гетьмана Б. Хмельницького, а за його полководчий талант, повагу та любов до українських козацьких традицій.

Надзвичайно важливою для козацького війська була традиція військового побратимства. Майбутні побратими обмінювалися зброєю, деколи люльками. Згодом обряд братання став освячуватися християнською церквою. Козаки, що хотіли побрататися, йшли до храму і в присутності священника давали клятву перед Богом, вважалося, що з цього часу вони – рідні, а того, хто зрадить – чекає боже прокляття і гнів. Козаки-побратими зобов'язувалися допомагати

один одному у будь-якій життєвій ситуації, а якщо треба – то й пожертвувати власним життям. Після цього робили запис у церковній книзі, слухали молитву, дарували один одному хрести та ікони і виходили з церкви як справжні рідні брати.

Традиція самопожертви заради загальної перемоги над ворогом і збереження життя бойових товаришів знайшла чітке відображення в українській історії під час битви польсько-українського війська з турецько-татарською армією біля молдавського села Цецори у вересні 1620 р. Восьмитисячне польсько-українське військо на чолі з коронним гетьманом С. Жолкевським протистояло стотисячній турецько-татарській армії очолюване великим візірем османського султана Іскандером-паші. Без вагомих причин у польському війську виникла паніка і воно стало відступати під захистом табору з возів. Через відсутність чіткого управління рухомим табором польське військо в районі Могилева-Подільського допустило його розрив, у який увірвалась татарська кіннота. Козаки самотужки не змогли стримати ворога, але взято билися до останнього. Військо С. Жолкевського було повністю розгромлено. Проте, українські козаки вкотре продемонстрували свою здатність до самопожертви заради спільної перемоги. Яскравим проявом цієї традиції є дії гетьмана І. Мазепи і кошового отамана К. Гордієнка після досягнення

Козацька зброя ближнього бою, XVII ст.

Козацька багатоствольна гармата (т.зв. «шмигівниця» або «органка»)

Бомбарда – гармата великого калібру, XV ст.

Гармата для оборони замків «тарасниця», XV ст.

українсько-шведських домовленостей на початку XVIII ст.

Козакам було властиве традиційне прагнення до самопожертви заради збереження життя бойових товаришів. Так, під час битви під Берестечком у 1651 р. наказний гетьман І. Богун для того, щоб вивести з оточення через болото двадцятитисячне козацьке військо, виставив прикривати відхід проти переважаючих за чисельністю військ Речі Посполитої загін із 300 козаків. Це був свідомий акт самопожертви заради життя своїх товаришів. У нерівному бою ці герої полягли, але зробили все, аби дати можливість врятуватися основним козацьким силам.

Традиція виконання бойових завдань за будь-яких умов обстановки була типовою і для періоду Козаччини. Посол Франції у Константинополі у 1610–1620-х роках Ф. де Гарле барон де Сезі про козаків зазначав: «Ці люди впевнено почувають себе на суші, у воді і в повітрі, скрізь вміють дати собі раду і взяти гору в усіх стихіях». Прикладом життєздатності цієї традиції є дії козацького полку (2500 осіб) під керівництвом кошового І. Сірка, який у 1646 р. брав участь в облозі міста-фортеці Дюнкерк на березі Ла-Маншу, захопленого іспанцями. Завдяки вмілому керівництву з боку І. Сірка і відчайдушній хоробрості козаків неприступну фортецю Дюнкерк було взято за одну ніч. Між іншим, слід зазначити, що французькі війська на чолі з принцом де Конде не могли оволодіти цією фортецею протягом кількох місяців.

Однією з важливих традицій козацького війська було дотримання суворої дисципліни, що знайшла свій прояв у виконанні покарань за військові злочини. Найтяжчими з військових злочинів вважались дезертирство, пияцтво під час бойових дій та інші, за що на винного очікувала смертна кара. П'яного прив'язували до коня і ганяли степом, доки він не помирав, у морському поході – викидали за борт. Так, у 1636 р., під час Тридцятирічної війни (1618–1648 рр.) для підтримання дисципліни під час бойових дій полковник

П. Носковський вжив суворих заходів покарання. Трьох козаків за крадіжку в церкві наказав спалити живцем, а одного шляхтича за згвалтування жінки – повісити. А коли козаки під час кількаденного відпочинку в Нюрнберзі напали на обоз з провіантом, він розшукав винуватців і наказав їх повісити. Після цього безчинства припинилися.

Традиція здійснення душпастирської опіки, надання духовної підтримки воїнам у бойовій обстановці посіла належне місце у козацькому війську. Так, під час битви під Берестечком у 1651 р. у похідній церкві, розташованій на території козацького табору, митрополитом Коринфським Йосафом та афонськими ченцями щоденно відправлялись богослужіння. Йосаф їздив на коні у повному архієрейському убранні, благословляючи і підбадьорюючи козацьке військо. У найтяжчі хвилини битви митрополит і ченці залишалися з козаками. У критичний момент бою, намагаючись утримати козацьке військо від втечі, митрополит загинув.

У цей період характерною була традиція дотримання союзницьких зобов'язань у ході збройної боротьби проти спільного ворога. Так, українське козацтво виконувало союзницькі угоди у 50-ті роки XVII ст. між козацькою Україною і Московією, наслідком цього стали перемоги спільних українсько-московських військ у боях з армією Речі Посполитої на теренах України і Білорусі. Прикладом дотримання союзницької угоди між Гетьманщиною І. Виговського і Кримським ханством стала їх перемога над московським військом під Конотопом у 1659 р. Союзницькі договори, підписані між гетьманом України П. Орликом від імені шведського короля Карла XII (на той час протектора України), Кримським ханом і польським королем С. Лещинським у 1710 р., дозволили здійснити у березні 1711 р. спільний українсько-татарсько-польський похід на Правобережжя України проти московського війська. Похід спочатку проходив вдало та приносив перемоги, але зрада татар (покинули табір з метою захоплення

Козацька руїниця

«ясиру» і грабувань в українських селах) призвела до невдач, відмови продовжувати бойові дії з боку польського війська, і нарешті – відступу нечисленних козацьких підрозділів П. Орлика у Забужжя.

Українська історіографія свідчить, що традиція відзначення (нагородження) воїнів за звитяжність і мужність, виявлені в боях, збереглася і передалася до Козаччини. Так, за перемогу над турецько-татарським військом під Хотиним у 1621 р. козаки отримали ряд привілеїв, грошову винагороду і були визнані як рятівники Європи. Гетьман П. Сагайдачний був нагороджений іменним золотим мечем з діамантами. За хоробрість і звитяжність у боях з турками у складі війська Речі Посполитої козацький старшина Михайло Хмельницький (батько Б. Хмельницького) отримав у володіння від коронного гетьмана С. Калиновського хутір Суботів. Б. Хмельницький за «московський» похід 1638 р. був нагороджений срібною шаблею особисто королем Речі Посполитої Владиславом IV.

У цей період широко поширилася традиція віддання військових почесностей загиблим у боях і померлим від ран воїнам. Українські козаки ніколи не забували про своїх побратимів, які полягли у бою, оскільки вшанування пам'яті загиблих вважалося святим обов'язком живих. Особливостями погребального обряду було поховання полеглих зі своєю зброєю, використання червоної китайки, спорудження високих могил, встановлення намогильного хреста, влаштування поминок та ін. Так, у «Літописі» Самійла Величка говориться: «...того ж літа 1680, 1 серпня, преставився від цього життя... славний полковник Іван Сірко... поховано його знаменито... з превеликою гарматною й мушкетною стрільбою і з великим жалем всього козацького війська... знатну над ним могилу насипали і на ній камінний хрест поставили з належним написом імені та його діянь». Залишки поховального покриву – червоної китайки – зафіксовано археологами у могилі

кошового отамана Івана Сірка, який помер у 1680 р.

У народній думі змальовано козацький поховальний обряд над полеглим воїном Івасем Удовиченком:

«Тоді козаки саблями да наділками суходіл копали,

Шапками та приполами персть носили,

Високу могилу висипали,

Славу козацькою учинили,

У головоньках червоний прапор поставили,

Із семи'ядних пищалей продзвонили».

Після віддання останньої шани загиблому козаку-лицарю по ньому здійснювались поминки-тризна – урочисте прощання з померлим, під час якого козаки споживали їжу, пили з поминальної чаші, виливаючи при цьому частину напою на могилу. Коли козаки відчували нестачу в харчах, тризна відбувалася за будь-яких обставин, хоча виглядала бідно.

У козацькому війську знайшла свій прояв традиція використання музичних інструментів. «Музики грали» і під час походу до місця битви, і під час відпочинку. Відомо, що до полкових клейнодів, як атрибутів військової та цивільної влади, належали також і музичні інструменти: сурми (труби), литаври, кобзи, ліри, сопілки та інші. Доречними й актуальними з огляду на це є слова з відомої козацької пісні: «... Військо йде, корогви мають, попереду музиченьки грають...». Характерним для козацького війська було й те, що наступ козацької піхоти починався обов'язково під бій у литаври. Це підвищувало бойовий дух козаків і негативно впливало на морально-психологічний стан ворога.

Підсумовуючи, можемо з упевненістю сказати, що бойові традиції були важливим чинником підняття бойового духу українського козацтва. Необхідність їх врахування у військово-патріотичному вихованні особового складу сучасних Збройних Сил України є беззаперечною.

Козацькі литаври

ВІЙСЬКОВІ ТРАДИЦІЇ ЛЕГІОНУ УКРАЇНЬСЬКИХ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ

У дослідженні процесів відродження, збереження і формування українських національних військових традицій значний інтерес являє діяльність Легіону Українських січових стрільців, як єдиного українського національного військового формування у складі австро-угорської армії і, взагалі, першої української національної військової частини на теренах Східної Європи в роки Першої світової війни. Легіон Українських січових стрільців був сформований на початку серпня 1914 р. на підставі так званого Цісарського патенту 1851 року (розпорядження Міністерства війни

Австро-Угорської імперії) про добровільні військові формування (ландштурм – ополчення), які вважалися частиною австро-угорської армії (Ландверу) на території Галичини й Буковини із українців-добровольців. До Легіону набирали добровольців віком від 18 до 50 років. Проте, саме у 1914 р. 75% його складу становили особи віком до 22 років. Від початку створення Легіону Українських січових стрільців знаходилося у підпорядкуванні командувача 11-м Львівським корпусом, а його формування здійснювали 20 досвідчених старшин-українців, спеціально відряджених з бойових частин Ландверу. Серед них були Т. Рожанковський, М. Галушинський, Р. Дудинський, О. Семнюк, Я. Струханчук, М. Бородієвич, М. Генік, Д. Катамай, М. Баран, В. Дідушок, О. Будзиновський, Д. Вітовський, С. Горук, Г. Косак та ін.

Однією з умов цього патенту було те, що на всі командні посади до гауптмана (у російській армії – ранг капітана) включно добровольці обирали кандидатів самостійно. Оскільки такого командира не визнавали в регулярному війську, то до його звання додавали слово «легіонер». Організатори Легіону січового стрілецтва до австрійських військових звань підібрали відповідники з української козацької історії. Так, командири сотень із офіційним званням «Legion-Hauptman» стали «сотниками». Навіть «булавна старшина Українських Січових Стрільців» (штабні офіцери), що призначалися австрійською владою з числа професійних військових (часто українського походження), у внутрішньому вжитку набули заміни: полковник (Oberst), підполковник (Oberstleutnant) та отаман (Major).

Військові традиції Легіону Українських січових стрільців доцільно умовно поділити на бойові традиції, традиції військового вишколу

і виховання, традиції військового побуту та взаємин. Серед бойових традицій Легіону Українських січових стрільців виділяється традиція присягання на вірність монарху і Батьківщині. Так, 3 вересня 1914 р. у м. Стрий (на Львівщині) українське січове стрілецтво присягало

Прапор Українських січових стрільців

на вірність імператору Австро-Угорської імперії Францу Йосифу I і безпосередньо самій імперії. Маємо відомості, що у той же день стрільці склали присягу рідному народові (за задалегідь складеним текстом присягали «українським князям, гетьманам, Запорозькій Січі, могилам і всій Україні»). Цей день вважається днем створення Українських січових стрільців. Значне місце у кожного січовика займала традиція вірності бойовому прапору як символу перемоги. Легіон Українських січових стрільців розпочав свою бойову діяльність під стягами Австро-Угорської монархії. Так, 28 серпня 1917 р. у Розвадові, у «Вишколі УСС» митрополит королівства Галичини і Лодомерії граф Андрій Шептицький особисто освятив прапор Українських січових стрільців (на синьому тлі полотнища було вишите зображення Архангела Михаїла зі щитом і позолоченим левом). Для січовиків важливими були традиції благословення особового складу перед боем та освячення зброї. Так, навесні 1915 р. поблизу м. Соснова (у Прикарпатті) військовий духівник отець А. Пшепорський благословив полк Українських січових стрільців на бойові перемоги й освятив зброю.

У ході бойової діяльності січового стрілецтва чітко виявилася традиція військової доблесті. Ще з часів Карпатської кампанії (січень 1915 р.) за Легіоном закріпилася слава відважних гірських розвідників, яких австрійське командування називало «оком фронту». Австрійці вважали стрільців ефективним військовим формуванням, яке варто використовувати у вирішальні моменти бойових дій. Так, у бою під Семиківцями (на Теревовлянщині) 1 листопада 1915 р. від стрільців залежало, чи втримає оборону Південна австрійська армія. Січовики, незважаючи на значні втрати, виявили військову

доблесть, змогли зупинити наступ противника й протриматися до підходу підмоги. У звіті німецького командування до штабу армії зазначалося: «З нами йшли в наступ українські добровольці. Це, мабуть, найкращий відділ із усієї австро-угорської армії».

У Легіоні січових стрільців знайшла своє підтвердження традиція мотивації підлеглих до активної бойової діяльності особистим прикладом командира. Так, у бою під Семиківцями командир стрілецької сотні А. Мельник подавав приклад особистої мужності та героїзму, а підрозділ під його проводом змусив відступити російський батальйон. А завдяки особистій завзятості і професіоналізму чотаря С. Труха у бою на позиціях біля Потугор (на Бережанщині) наприкінці вересня 1916 р. групі вояків на чолі з ним вдалося прорвати позиції противника і вийти з оточення, у той час як більша частина полку потрапила у полон.

Подальшого розвитку набула традиція поваги до командирів і захисту їх у бою. Наприклад, у березні 1917 р. полк Українських січових стрільців очолив чех, підполковник Ф. Кікаль (вперше на посаду було призначено не українця). Така ситуація спочатку спричинила спротив українського стрілецтва, але за короткий час усі переконалися, що Ф. Кікаль є фаховим офіцером, який, за висловом сотника М. Гнатевича, «був добрий бойовий старшина, людяний і справедливий командир, що дбав за добро й честь свого стягу». Ф. Кікаль був авторитетним старшиною, якого стрільці поважали і з яким готові були йти у бій. У липні 1917 р. командиром полку Українських січовиків призначений підполковник М. Тарнавський (майбутній генерал, командувач Галицької Армії), який користувався особливим авторитетом і повагою серед стрільців і старшин.

Традиція безумовного виконання особовим складом бойових завдань за будь-яких умов обстановки проявилася в умовах суворої зими 1914–1915 рр., коли погано обмундировані січовики змушені були ночувати на снігах, перебуваючи на передових позиціях Східного фронту (австрійсько-го), а втрати серед особового складу від холоду перевищували бойові. Так, у курені С. Горука 89 бійців обморозили ноги. Навіть за таких умов січовикам вдалося забезпечити успішний наступ австрійських військ і фактично власними силами визволити від ворога українські села Жупани, Лавочне, Тарнавка, Славське, Грабівці, Головецьке.

Сотня 1 полку УСС, Київ, березень 1918 р.

Чи не найбільшим з боїв, в якому січовики засвідчили свою доблесть, став бій у вересні 1916 р. на горі Лисоня, коли полк Українських січових стрільців протистояв цілій російській дивізії, поки не надійшло підкріплення, і вистояв з честю, за що й був відзначений на найвищому рівні військовим керівництвом. А під час так званої офензиви Керенського (наступ російської армії з 29 травня 1917 р.) стрілецько вело бойові дії із силами значно переважаючого противника, перебуваючи в оточенні.

У бойовій діяльності січовиків почесне місце зайняла традиція взаємовиручки і готовності прийти на допомогу бойовим товаришам. Прикладом цьому може бути запеклий бій 29 квітня 1915 р. за гору Маківка, вершину якої російська артилерія перетворила на пекло й оточила сотню О. Будзиновського, якій до того ж бракувало набоїв. Але на допомогу оточеним побратимам прийшли чоти В. Свідерського, Р. Сушка та Й. Яримовича, які вже у першому рукопашному бою змусили російські підрозділи відступити. Другий бій, біля самого підніжжя Маківки, призвів до відступу противника за річку Головчанка. Отже, своєчасно надана допомога врятувала сотню О. Будзиновського від цілковитої загибелі.

Традиція патріотичного прагнення жіноцтва виступити пліч о пліч з чоловіками до збройного захисту Батьківщини знайшла своє відображення і в Легіоні Українських січових стрільців, який був єдиною австрійською військовою формацією, де на рівні з чоловіками воювали й жінки королівства Галичини і Лодомерії, зокрема хорунжі Олена Степанів і Софія Галечко (нагороджені «Срібною Медаллю За Хоробрість Другої степені»), десятник Ганна Дмитерко, стрільці Ольга Підвисоцька, Павлина Михайлишин та інші. Срібна медаль була надзвичайно престижною відзнакою, оскільки була єдиною нагородою, що вручалася нижнім чинам і вручалася за особливі заслуги. Нагороди вручив особисто командир 55-ї австрійської

дивізії генерал К. Фляйшман, якій підпорядковувався полк Українських січових стрільців.

У діяльності січового стрілецтва знайшла свій прояв і традиція дотримання союзницьких зобов'язань у бойовій обстановці, під час боротьби проти спільного ворога. Так, навесні 1916 р. у боях в околицях м. Бережани полк січових стрільців, стримавши наступ російських підрозділів, прийшов на виручку союзницькій турецькій частині. І, разом з тим, завдяки проведеному контрнаступу,

надали можливість союзним лівобланговим німецьким частинам перегрупуватись і поповнити свої втрати. Січовики завжди дотримувалися наказів австрійського командування і завжди приходили на допомогу своїм союзникам – угорцям, туркам і німцям. Серед січовиків знайшла своє відображення і традиція гуманного ставлення до переможеного ворога та військовополонених. Так, наприклад, у «карпатській кампанії» (лютий 1915 р.) у полон потрапили бійці російської армії. Ставлення до них було толерантним, імовірно, це пояснюється тим, що більшість із них склали кубанські козаки, значна частина з яких українці за походженням.

Традиція здійснення душпастирської опіки воїнів у бойовій обстановці виявлялась, зокрема на прикладах діяльності полкових духівників Українських січових стрільців отців М. Їжака та А. Пшепорського. Останній був капеланом Легіону Українських січових стрільців до кінця 1918 р. Отець Андрій благословив сотні В. Дідушка й О. Семенка на перші бої у Карпатах

Українські січові стрільці на марші

Перша українка-офіцер, хорунжа УСС Олена Степанів, 1917 р.

Старша десятниця Софія Галечко, 1916 р.

у вересні 1914 р., де вони виявили хоробрість у протистоянні російським частинам дивізії генерала О. Каледіна. Польовий духівник зніщював відзначення на фронті першого Свят-Вечора і Різдва 1915 р. Разом з тим, особовий склад прагнув відмічати релігійні свята, брати участь у богослужіннях.

Серед стрільців набула подальшого розвитку традиція відзначення (нагородження) героїв за звитяжність, мужність, виявлені у боях. Так, за успіхи у боях на горі Маківка (28 квітня – 2 травня

1915 р.), командир 55-ї австрійської дивізії генерал К. Фляйшман всьому особовому складу полку січових стрільців оголосив подяку. На одній із фотографій тих часів зафіксовано нагородження сотником М. Дудинським стрільців медалями «За хоробрість». Збереглися також відомості про урочисте нагородження перед строем 12 серпня 1915 р. цією ж медаллю кандидата на присвоєння офіцерського чину хорунжого С. Яремкевича.

Традиція віддання військових почесностей загиблим підтверджена численними прикладами в історії бойової діяльності січовиків. Так, після бою під Семиківцями за участю всього особового складу полку українських січовиків і капеланів були влаштовані похорони загиблих. З метою вшанування пам'яті про полеглих воїнів, їх бойові товариші насипали могилу-курган, що й досі зберігся та уособлює Стрілецьку славу.

Важливе місце в діяльності стрілецтва займали й традиції військового вишколу і виховання та навчання тому, що необхідно на війні. Організація їх військового навчання та виховання ґрунтувалася на комплексному підході, поєднуючи розвиток моральності, патріотизму та військово-професійних якостей. Командування Легіону січових стрільців усвідомлюючи те, що новобранці австрійської армії в роки війни не мали належного військового вишколу, відповідально підійшло до цього питання. Вишкіл стрілецтва тривав 6–8 тижнів і його зобов'язані були пройти не лише новобранці, але й інші вояки Легіону січових

Хорунжий М. Мінчак зі стрільцями

стрільців, які вже мали бойовий досвід. Організація вишколу була такою ж, як і в бойових частинах, що були на фронті. Для цього залучали досвідчених підстаршин і стрільців, які мали бойовий досвід. Це дозволяло максимально наблизити зміст навчання до реальних потреб бойових частин. Програма вишколу стрільців була досить об'ємною, включала усі складові військових знань, необхідних стрільцеві під час бойових дій. Їх навчали умілому застосуванню зброї, несенню вартової та похідної служби тощо. Систематично проводили навчання в польових умовах і тактичні навчання в горах. Окрему підготовку та вишкіл проходили й підстаршини, навчаючись на різноманітних курсах: кулеметний (скорострільний), мінометний, пробосвий, протигазової служби. Після їх закінчення вояків призначали на штатні посади підстаршин підрозділів.

Курс військового вишколу завершувався проведенням традиційних стройових оглядів підрозділів та перевіркою їх боєздатності, що було справжнім іспитом для кожного стрільця, підстаршини і старшини. Напередодні огляду командування надавало стрільцям кілька днів для ретельної підготовки до підсумкової перевірки, зокрема до стройового огляду. Після перевірки вишколеної сотні стрільців, командування Вишколу отримувало від Арміїської Групи письмову оцінку її боєздатності з відповідним обґрунтуванням.

Однією з традицій Легіону був високий рівень патріотизму особового складу та його вірність військовому обов'язку. Її підтриманню сприяло активне проведення культурно-освітньої роботи, що охоплювала військову, ідеологічну, політичну, виховну та культурну сфери, упровадження курсів для неписьменних, вивчення географії та історії України. Це створювало умови для виховання у стрільців почуття любові до Батьківщини, формування у них готовності до її захисту. Плідну і дуже важливу роботу у цьому напрямку проводила Пресова Кватира, організатором і натхненником якої був сотник Н. Гіряк.

Розвідка УСС, 1915 р.

Особливими, національно забарвленими у стрільців були традиції військового побуту та взаємин. Самі назви «Легіон Українських Січових Стрільців», «Вишкіл», «Кіш» та інші свідчать про існування у цьому військовому формуванні традиції використання давньої військової термінології у найменуваннях військових частин і підрозділів. В одностроях вояків Легіону простежувалися елементи національних військових символів, що свідчило про збереження в цьому військовому формуванні традиції запровадження військової форми одягу за національною ознакою. Одними з елементів якої були кашкет, що отримав неофіційну назву «мазепинка» (на честь гетьмана І. Мазепи), і кокарда із зображенням лева. Розробкою зразків форми одягу для січовиків займалась Пресова Кватира (безпосередньо підхорунжий Л. Лепкий і чотар В. Іванець).

Від початку формування Легіону Українських січових стрільців помітно виділялася традиція єдності війська і народу. Стрільці не обмежувалися лише моральною підтримкою галицьких українців. Нерідко вони допомагали українським селянам боротися проти реквізиції австрійською владою їх добра (збіжжя, худоби та ін.), як це сталося, наприклад, у с. Пісочна Жидачівського повіту та с. Шишківці на Борщівщині. Для захисту інтересів місцевого населення представники від стрілецтва були при багатьох військових командах австро-угорської й німецької армій, що знаходилися на українських землях. Знаючи реальний стан справ у селах Галичини, де здебільшого господарювали жінки, старики і підлітки та землі залишалися необробленими, стрільці не цуралися й фізичної праці нарівні з селянами. Так, наприклад, влітку 1915 р., під час постою у с. Камінці на Сокалівщині, стрільці Коша ухвалили рішення допомогти селянам у польових роботах, на що був отриманий дозвіл австрійського командування.

Поряд із вищезазначеним, стрільці активно залучали українське населення до численних національних маніфестацій та брали участь у заходах, що відбувалися в краї. Зокрема

похорони І. Франка, депутата парламенту Є. Олесницького, відомого громадського діяча Рогатинщини отця Г. Боднара, Шевченківські свята тощо. Традицію толерантного ставлення до місцевого населення на території противника можна вважати показником рівня культури вояків-стрільців. Так, на Волині протягом 1916–1918 рр. за сприяння стрільців і старшин місцевим комісаріатам вдалося заснувати 85 шкіл для волинських дітей. З метою здобуття прихильності місцевого населення до окупаційного режиму, австрійська влада дозволила січовикам проводити культурно-освітню роботу. Завдяки наполегливій освітній діяльності Волинь, за висловом сучасників, «прокинулася зі сну». Початкову освіту отримали українці різних вікових груп. Завдяки цьому між населенням і стрільцями зав'язалась щира дружба. Місцеве населення з повагою ставилося до стрільців, які завжди були бажаними гостями у селищах і містечках Галичини, Буковини, Волині, Поділля та Наддніпрянщини. За спогадами одного з очевидців, «...за стрільцями натовпом бігла дівтора, їм посміхалися всі сільські дівчата, поважні газди при зустрічі першими знімали капелюхи».

У Легіоні січових стрільців традиційним було використання музичних інструментів. На Поділлі, після Різдвяних свят 1916 р. під час позиційних боїв у години відпочинку перед стрільцями вперше виступив їх військовий оркестр, засновником і диригентом якого був М. Гайворонський. Серед музикантів, які входили до складу цього оркестру, були О. Кухтин, П. Гайворонський, Ю. Форемний, М. Шепета, Б. Крижанівський, М. Демчишин, К. Шпуняк, С. Ільків та інші. Так, використання оркестрової музики у фронтних умовах мало суттєве значення для психологічного розвантаження вояків.

Ще одним із напрямів діяльності Пресової Кватири було збирання матеріалів і документів

Українські Галицькі Стрільці булавного відділу
І полку Легіону УСС

з історії українських січовиків, зокрема спогадів, фотографій і творів мистецтва на стрілецьку тематику, літературно-публіцистичних творів, статистичних даних для увічнення пам'яті про стрільців і збереження їх традицій. Цією справою опікувалися молоді поети і літератори: Р. Купчинський, Л. Лепкий, І. Балюк, В. Дзіковський; митці – І. Іванець, О. Курилас, Ю. Назарак, Л. Гець, О. Сорохтей; музикант і перший керівник оркестру Українських січових стрільців М. Гайворонський, фотографи Т. Мойсеєнко і В. Оробець.

Серед стрілецтва підтримувалась традиція демократизму і толерантності у взаєминах між вояками та поважного, доброзичливого, лицарського ставлення до жінок. Однією з важливих стрілецьких традицій було турботливе ставлення командирів до своїх підлеглих. Її дотримувалися командири всіх рангів Легіону, зокрема підполковники Ф. Кікаль, А. Варивода, М. Тарнавський. Найвпливовішою особою серед них був командувач Південної групи Східної австрійської армії полковник В. Габсбург (Василь Вишиваний). Саме він зберіг від розформування полк Українських січових стрільців, використовуючи особисті зв'язки серед вищого керівництва у Відні і намагався забезпечити усім необхідним підпорядкований йому український полк січовиків.

Отже, можна стверджувати, що військові традиції в Легіоні Українських січових стрільців базувалися і розвивалися на патріотичних засадах і досягненнях попередніх поколінь, зокрема за часів княжої доби та українського козацтва, і досягли високого рівня. У такий спосіб були примножені традиції українських військових формувань, що були важливим чинником їх високого морального духу. Ці традиції доцільно враховувати в практиці патріотичного виховання особового складу Збройних Сил України.

Легіон УСС в Карпатах на горі Маківка,
березень 1915 р.

ВІЙСЬКОВІ ТРАДИЦІЇ У ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ВИЗВОЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр.

Військові традиції національно-визвольної боротьби 1917–1921 рр. заслуговують на всебічне вивчення, оскільки за часів відновлення української державності закладалися їх основи, що ґрунтувалися переважно на традиціях українського народу. Тому врахування досвіду формування національних військових традицій у сучасних умовах набуває важливого значення.

Розбудова держави та створення всіх її невід'ємних складових має, значною мірою, ґрунтуватися на національних традиціях свого народу. Це стосується і такого важливого інституту держави, як збройні сили. Створення національної армії неможливе без проведення заходів патріотичного виховання особового складу, оскільки війська, виконуючи завдання з оборони держави, має бути не тільки всебічно забезпечене і навчене, але й підготовлене морально, мати високий рівень національної свідомості та патріотизму військовослужбовців. Досягнення цього неможливо без організації цілеспрямованої діяльності щодо виховання особового складу на військових традиціях, спрямованих на згуртування військових колективів, зміцнення військової дисципліни і правопорядку. Один з військових діячів Української Народної Республіки періоду Директорії В. Сальський зазначав: «Процес творення армії, зокрема національної армії, є справою не тільки матеріального порядку, а ще й морального, ідеологічного». Відтак важливого значення набувають традиції, що згуртовують військові колективи і збройні сили держави загалом.

1917–1921 рр. – період формування українських військових традицій, що супроводжувався творенням самого війська і відновленням традицій, притаманних війську княжої доби та козацьких часів. Політичні обставини і події, зокрема революції в Російській і Австро-Угорській імперіях, зміни влади на території Наддніпрянської України (Центральна Рада, Гетьманат, Директорія), існування Західно-Української Народної Республіки з її власною армією суттєво впливали на розвиток українських військових традицій, серед яких найвагоміше місце займали традиції бойові.

Оскільки Україна територіально була розділена між Росією і Австро-Угорщиною, тому різними були й шляхи творення військових

традицій. Базою для формування нових військових традицій в українській армії стали героїчні історичні і культурні традиції українського народу, традиції запорозького козацтва та гайдамаків, які постійно популяризувалися як найголовніша підвалина національного патріотизму вояків. Важливе значення у деяких випадках мали військові традиції українських збройних формувань, що існували в арміях інших держав, у складі яких тривалий час перебували українські землі. Це, зокрема військові формування українського походження у складі російської армії, зокрема Кубанське козацьке військо, що веде свою історію від Запорозької Січі та військові частини з назвами українських міст, наприклад, Київський, Охтирський, Лубенський та інші полки. Багато з них вели свою історію від українських козацьких полків, що постійно культивувалося їх командуванням. Важливе місце у формуванні національних військових традицій займав довід Легіону Українських січових стрільців.

Одним з основних факторів, що вплинув на розвиток військових традицій, став процес українізації частин російської армії, який розпочався навесні 1917 р. і передбачав створення або переформування військових частин за національною ознакою. Українізація супроводжувалася запровадженням рідної мови (у діловодстві – українська й російська) і подання команд українською мовою, українські знаки розрізнення. Негативним чинником стала невелика кількість офіцерів-українців, подолати який не вдалося до кінця визвольної боротьби.

Саме в українізованих частинах знаходить своє втілення традиція почесного найменування військових формувань. Стосовно цього існували реальні вказівки, які надавала Центральна Рада і тиражувала військова преса: «Такі війська приймають назву або просто Українських, або зветься ще й іменем українських національних героїв, які боронили волю і права українського народу». Так, влітку 1919 р. 3-й дивізії полковника О. Удовиченка, за проявлені мужність та героїзм у боях під Могилевом-Подільським за Вапнярський залізничний вузол з Південною групою військ Червоної армії, надано почесну назву «Залізна». Усі наддніпрянські дивізії одержали топонімічні іменування – Київська, Волинська, Херсонська, Подільська, як і бригади – Одеська, Козятинська, Білоцерківська. Існували й Чигиринський, Полтавський, Одеський, Чернігівський полки. Усі бригади Галицької Армії, за винятком I Української

Герб Української Народної Республіки

січових стрільців і Гірської, іменувалися за територією їх формування: 2-а Коломийська, 3-я Бережанська, 4-а Золочівська, 5-а Сокальська, 6-а Равська, 7-а Львівська, 8-а Самбірська, 9-а Угнівська (Белзька), 10-а Янівська, 11-а Стрийська, 17-а Бучацька, 18-а Тернопільська.

Дуже популярним стало присвоєння військовим частинам імен гетьманів України. Одними з перших були сформовані 1-й Український козацький імені гетьмана Богдана Хмельницького полк (Богданівський) і 2-й Український козацький полк імені гетьмана Полуботка. У складі Галицької Армії були полки імені Івана Мазепи, Петра Дорошенка, Петра Конашевича-Сагайдачного та інші. Спадкоємність з військом козацької держави знайшло своє відображення у назвах Окремого корпусу Січових Стрільців, Запорозького корпусу, полків Вільного Козацтва, Запорозької Січі, Чорних Запорожців, Гайдамацьких полків тощо. Так, перші гайдамацькі полки створювалися на фронтах Першої світової війни у листопаді 1917 р. В умовах сильного спротиву з боку російського військового керівництва і значного впливу більшовицької агітації відбувалося відокремлення військовослужбовців-українців бойових підрозділів російської армії в окремі полки гайдамаків (гайдамаками називали учасників повстанських збройних загонів на Правобережній Україні у XVIII ст.). А після проголошення III Універсалом Центральної Ради (20 листопада 1917 р.) створення Української Народної Республіки, Генеральний секретар військових справ С. Петлюра віддав наказ про повну українізацію військ Південно-Західного та Румунського фронтів, запасних полків гарнізонів України і формування з них гайдамацьких куренів. У подальшому (у лютому 1918 р.) Гайдамацький кінний полк імені Костя Гордієнка і Гайдамацький Кіш Слобідської України увійшли до складу регулярної

української армії. Відомий український військовий історик-емігрант Лев Шанковський щодо Гордієнківського полку зазначав: «...це був без сумніву перший кінний полк відродженої української армії, що записався золотими літерами до її історії». З'явилися формування, яким були присвоєні імена відомих історичних постатей і політичних діячів періоду визвольних змагань – Тараса Шевченка, Івана Франка, Михайла Грушевського, Симона Петлюри, Володимира Винниченка тощо.

Традиція почесних найменувань знайшла своє продовження у найменуваннях військової техніки і кораблів Чорноморського флоту. Так, власні імена носили бронепотяги – «Хортиця», «Запорожець», «Полуботок», «Вільна Україна», панцерники – «Сагайдачний», «Федір Черник», «Симон Петлюра», «Андрій Мельник», «Коновалець», крейсер «Гетьман Іван Мазепа», канонерський човен «Запорожець» та інші. Ця традиція має продовження і в сучасних Збройних Силах України.

Разом з традицією почесного найменування військових формувань втілювалася й інша традиція – любові до своєї частини. Власні імена свідчили про певну особливість, окремішність військових формувань, що при добре налагодженій виховній роботі сприяло формуванню в особового складу гордості за свою частину, прагнення примножити її славі традиції.

Традиція любові до своєї частини була тісно пов'язана з іншою бойовою традицією – вірності воїнів Бойовому прапору, яка високо цінувалася у всі часи. Бойові прапори стали справжніми символами воїнської честі, доблесті і слави, символами духовного єднання воїнів. Так, прапор 1-го Українського козацького імені гетьмана Богдана Хмельницького полку, вишитий черницями київського Флорівського монастиря, пройшов хрещення у боях і здобув свою історію. Під час відступу з Києва в ніч з 8 на 9 лютого 1918 р. група богданівців, у яких знаходився прапор, була відрізана від своїх підрозділів і змушена залишитися в окупованому більшовиками Києві. Прапор переховували на замській дачі одного з відомих українських політичних діячів, а після вступу військ Центральної Ради до Києва він був повернений у полк. У подальшому цей прапор пройшов весь бойовий шлях з Армією Української Народної Республіки і після завершення війни опинився у Празі, де зберігався в Українському кабінеті чеського міністерства закордонних справ (зник у травні 1945 р. – під час боїв радянських військ за Прагу).

1-а українська дивізія (Синьожупанники) у Ковелі перед відправленням до Києва

Важливе місце в оцінюванні героїзму, подвигів воїнів на полях битв, у визнанні заслуг воїнства займала традиція бойових нагороджень. Зокрема упродовж 1917–1920 рр. уряд Української Народної Республіки і командування Армії намагалися створити національну систему військових нагород. 17 січня 1919 р. вирішено запровадити для нагородження старшин і козаків Армії Української Народної Республіки відзнаки «Слава України» 2-х ступенів та «Республіки», також 2-х ступенів. У 1920 р. затверджена постанова про орден «Визволення» та відзнаку «Залізний хрест», планувалося також встановити орден «Республіки». Але ці плани залишилися нереалізованими, оскільки в умовах війни, незважаючи на прийняті урядові рішення, неможливо було налагодити випуск самих орденів і медалей. Разом із тим, заборонялося носіння всіх орденів і медалей Російської імперії, за винятком Георгіївського хреста і Георгіївської медалі – у такий спосіб підтримувалася традиція віддавання данини мужності та військовій доблесті воїнів.

За період 1917–1921 рр. військові відзнаки не набули належного поширення через зовнішні труднощі, а відповідні розпорядження Орденської комісії (доба Гетьманату) і Державного Секретаріату Військових Справ (період Західно-Української Народної Республіки) не були реалізовані. Лише у 1921 р. військові відзнаки видавалися екзильним урядом Української Народної Республіки. Однією з перших таких відзнак став Залізний Хрест, яким нагороджувалися старшини і козаки Армії Української Народної Республіки за участь у 1-му Зимовому поході.

Певним чином до традиції бойових нагороджень можна віднести і дарування прапорів військовим частинам на знак пошани і вдячності мешканцями визволених ними міст. Маємо опис полкового прапора гайдамаків, подарований киянами після визволення міста від більшовиків, командиром полку полковником В. Сікевичем: «Це був хороший, дорогий прапор з чистого шовку, на якому з однієї сторони був вишитий герб Києва – Святий Архангел Михаїл, а з іншої – тризуб. По краях прапора золотими нитками було вишито: «Хай Бог допоможе вам спасти Україну! Кияни своїм дітям третьому гайдамацькому полку». На оборотній стороні: «Вічна слава лицарям полку, гань-

Офіцери 1-го Українського козацького полку ім. гетьмана Б. Хмельницького, Південно-Західний фронт, вересень 1917 р.

ба і смерть зрадникам і боягузам». Тобто напис на прапорі відображав відразу дві бойові традиції – традицію урочистого вшанування героїв і традицію презирства, ненависті і непримиренності до зрадників і боягузів. Відомо, що спеціальний синьо-жовтий прапор у січні 1919 р. вручили Залізничній дивізії мешканці Житомира. На синьому тлі був зображений тризуб, написи «У.Н.Р.» і «Хай живе вільна незалежна мати-Україна», а на жовтому – православний хрест.

Система відзнак, притаманна будь-якому війську, включає однострої, елементами яких є знаки розрізнення рангів і національної належності, бойові знамена частин і різноманітні службові прапори. Істотним елементом цієї системи є також функціональні, почесні та пам'ятні відзнаки і нагороди за вояцьку звитягу та майстерність полководців. Саме через спроби введення в українських арміях національної системи відзнак у цей період знаходить своє втілення та подальший розвиток традиція відтворення української військової символіки.

Перший український Бойовий прапор з'явився на початку травня 1917 р. – ним став прапор Богданівського полку. На його лицьовому зеленому боці золотом був вишитий портрет Богдана Хмельницького і назва полку, на зворотному малиновому боці – золотий місяць і хмари. Інші українізовані полки, як правило, мали звичайні національні прапори, на яких вишивалася назва частин. Такі ж прапори використовували і за часів Директорії. За Гетьманату П. Скоропадського деякі сформовані у складі армії Української Держави полки зберігали свої попередні прапори Російської імператорської армії. Слід зазначити, що за кожних сприятливих обставин уряд і командування дбали про запровадження єдиного уніфікованого зразка прапора, але реалізувати ці наміри повною мірою так і не вдалося.

Отаман військового формування Дієвої Армії УНР «Запорізька Січ» А. Божко зі своїми старшинами і найбільш відважними козаками, квітень 1919 р.

Під час останньої реорганізації Дієвої Армії Української Народної Республіки основною організаційною одиницею у військах стали дивізії, що поділялися на курені без полкової ланки. Відтак були розроблені зразки дивізійних прапорів. Першими їх отримали 3-я Залізні і 6-а Січова дивізії. Прапор 3-ї Залізної дивізії зберігся до наших днів і експонується у Національному військово-історичному музеї України у Києві. Він має полотнище малинового кольору, із золотою бахромою. На лівому боці у верхньому правому куті на ньому нашитий синьо-жовтий прямокутник із золотим тризубом. На цьому ж боці написи: «3 Зал. стр. дивізія», «У.Н.Р.» і «За визволення України». На правому боці – шитий золотом простий православний хрест. Його у 1992 р. привіз в Україну і урочисто передав 1-му полку Національної гвардії один з останніх офіцерів дивізії, сотник, і колишній гордієнківець, а в подальшому – патріарх Української Автокефальної Православної Церкви Мстислав (Скрипник).

У 1919–1920 рр. поряд із прапорами як полкові відзнаки використовували значки, що стали популярними у кавалеристів. Відомий

«чорношличний» полк мав чорний значок із скошеним за прикладом козацьких корогв краєм, із зображенням на лицьовому боці тризуба з написом «1-й кінний полк Чорних Запорозжців», а на зворотному – черепа з кістками і написом «Україна або смерть». Подібні значки мали й інші частини. Деякі кавалерійські частини, спираючись на козацькі традиції, мали бунчуки.

Поряд з армійською створювалася й національна військово-морська символіка, що виокремилася у загальних військових символах України ще наприкінці XVIII ст. У 1917 р. з кількох варіантів морської української національної символіки прийняли подану Народним міністром справ морських Дмитром Антоновичем, істориком за фахом. У статті 2 Тимчасового «Закону

про український державний флот» від 18 січня 1918 р. зазначено: «Прапором українського військового флоту є полотнище в двох – жовтому і блакитному – кольорах. В кряжі блакитного кольору – історичний золотий тризубець часів Україно-Руської держави Х ст. У внутрішньому полі тризубця встановлювався білий колір». Саме військові моряки першими використали у новій українській військово-морській символіці княжий знак Тризуб як державний символ. І лише згодом тризуб з'явився на Державному гербі Української Народної Республіки.

За часів Української Держави розробкою символіки для українського флоту займалася спеціальна комісія, яка запропонувала Андрієвський прапор, з огляду на те, що «більшовицька Росія відмовилася від його використання, а українці мають на це право, зважаючи на внесок у розвиток російського флоту та перекази про прихід на береги Дніпра Андрія Первозванного. Традиційні біло-сині кольори були кольорами ще і святого заступника міста Києва архангела Михаїла, зображення якого зустрічалося на козацькій корогві ще у XV ст.». На прапорі командувача флоту квадрат з якорем

Прапор Гайдамацького полку Холодного Яру

Прапор Богданівського полку

був замінений на малиновий щит з образом святого архангела Михаїла (колір короги українських козаків у XVII–XVIII ст.). Біло-сині кольори символізували повернення до ще давнішої традиції – адже з образом святого архангела Михаїла і кольорами пов'язаний стяг Лиманської козацької флотилії. Під цими стягами наші пращури здобували визначні перемоги на Чорному морі. 18 липня 1918 р. гетьман П. Скоропадський затвердив «Закон про Військово-Морський Прапор Української держави». Цього ж дня капітан 1-го рангу М. Максимов, який виконував обов'язки морського міністра, наказом № 192/44 по Генеральному морському штабу постановив затвердження військово-морського прапора українського флоту і віддав наказ підняти його на всіх кораблях і суднах.

Військово-морський прапор, затверджений П. Скоропадським, у подальшому був визначений урядом Української Народної Республіки. У наказі по морському відомству від 3 січня 1919 р. № 10/1 зазначалося: «Наказую лічити прапором воєнної Флотії Української Народної Республіки прапор, затверджений 18 липня 1918 р. Зазначений прапор негайно підняти на усіх воєнних кораблях і інституціях, відповідно до ухвали прийнятої Директорією. Головний отаман військ і Флотії Української Народної Республіки, Петлюра. Морський міністр, старший лейтенант флотії, М. Білінський». Однак вже 25 січня був проголошений закон за № 79/1, який скасував закон від 3 січня в частині вживання тризуба з хрестом. Тобто був відновлений старий зразок герба, затверджений законом Української Республіки від 22 березня 1918 р.

Разом із введенням в українській армії Бойових прапорів, традиція відтворення української військової символіки набувала подальшого розвитку через запровадження для окремих частин і з'єднань спеціальних зразків одностроїв або окремих їх елементів, введення окремих історичних відзнак. За свідченням М. Битинського, «на початку творення українських

Прапор часів військових маніфестацій 1917 р.

Прапор 3-ї Залізної стрілецької дивізії Армії УНР, 1919 р.

військових відділів уживання в них командних та рангових відзнак носило характер такої ж буйної ріжноманітності та подекуди анархії, як це було і з вибором та уживанням ріжноманітного військового одягу... новостворені військові частини в силу життєвої необхідності винаходили для себе самостійно та уживали своїх локальних систем, які між собою були дуже часто відмінні як внутрішньою структурою, так і зовнішнім виглядом».

Серед частин, в уніформі яких найбільше проявилися національні елементи, був 1-й Гайдамацький курінь, сформований в Одесі у червні 1917 р. У курені використовували кубанські козацькі черкески, а замість гімнастерок – вишиванки. Крім того, майже всі гайдамаки брили голови, залишаючи тільки чуби-оселедці.

Найбільших успіхів у розробці уніформи і введенні нових знаків розрізнення у війську було досягнуто за часів Української Держави. Уже сама посада П. Скоропадського «Його Ясновельможність Пан Гетьман» зобов'язувала орієнтуватись на відповідні військово-козацькі зразки. Для Гетьманського штабу, Конвою, Сердюцької дивізії і Лубенського Сердюцького кінно-козацького полку спеціальною комісією була розроблена надзвичайна уніформа, що мала елементи козацького одягу – жупан, шаровари, шапку-мазепинку тощо.

За часів Директорії Української Народної Республіки, наприклад, на відзначення заслуг 1-ї Козацько-Стрілецької «Сірої» дивізії, Головний Отаман військ Української Народної Республіки С. Петлюра дозволив її особовому складу носити свої власні однострої та відзнаки, що були запроваджені ще під час формування дивізії з колишніх російських військово-виполонених на території Австро-Угорщини наприкінці Першої світової війни. Для вояків Запорозької групи, як спадкоємців Запорозького козацтва та гайдамаків, був визначений

спеціальний головний убір – хутряна шапка з коротким кольоровим шликком (для кожної військової частини визначався свій колір). Крім того, прояв історичної національної традиції спостерігається на прикладі нових петлиць, які за своєю формою нагадували старовинні козацькі прапори. Саме ці відзнаки найширше представлені на багатьох фото військових діячів Української Народної Республіки.

Якщо в цілому оцінювати роботу зі створення у військах Української Народної Республіки нової військової форми, можна простежити стійку тенденцію на впровадження у ній характерних національних мотивів, що на думку військового й державного керівництва мало значний виховний вплив на формування національної свідомості і патріотизму старшин та козаків. Планомірна робота в цьому напрямі ускладнювалася незадовільною економічною ситуацією в Україні, що не дозволила організувати виготовлення одностроїв і забезпечити українське військо в повному обсязі військовою формою та створити суто українську оригінальну систему військових відзнак, яка відповідала б національним традиціям і вимогам часу.

Вагоме місце серед бойових традицій армій українських національних державних утворень періоду 1917–1921 рр. займає традиція вірності військовій присязі і військово-обов'язку. Так, на західноукраїнських землях ще в ході збройного повстання 1–2 листопада 1918 р. його керівник полковник Дмитро Вітовський (згодом – військовий міністр Західно-Української Народної Республіки) при формуванні загонів наказував негайно приводити їх до військової присязі. Про важливість цього ритуалу свідчить те, що у першій же день створення Державного Секретаріату Військових Справ складений текст військової присязі Галицької Армії, затверджений Українською Національною Радою 13 листопада 1918 р.: «Присягаємо

Оригінальний прапор Морського міністра Української Держави. Затверджений у 1918 р.

торжественно Всемогучому Богу повинуватися вірно і слухняно Західно-Українській Народній Республіці, її Верховній владі, її Правительству, її Армії, як також всім її отаманам та всьому начальству; їх поважати і захищати, їх прикази і припорушення у всякій службі виконувати; проти всякого ворога, хто-небудь ним був і де тільки воля її Верховної Влади вимагатиме: на водах, на суші, у повітрі, в день і вночі, у боях, наступках, сутичках і всякого рода підприємствах, словом, на кожному кроці, в кождо пору, в кождім случаю хоробро і мужньо боротися; наших військ, прапорів і оружжя в ніякому случаю не покидати, з ворогом ніколи в найменшій порозуміння не входити, завсігди так вестися, як сього воєнні закони вимагають та як чесним воїнам лицює, і в сей спосіб в чести жити і умирати. Так нам, Боже, допоможи. Амінь!».

Відтак уже в листопаді 1918 р. присягнули усі частини й підрозділи бойових груп і запліля Галицької Армії. Задля посилення емоційного впливу в ритуалі брали участь представники

Морські однострої флоту Української Народної Республіки, 1917–1920 рр.

Гетьман Павло Скоропадський оглядає Сірожупанну дивізію, 1918 р.

державних і громадських органів, духовенства, місцевого населення. У Жовкві, Золочеві, Стрию, Самборі, Коломиї, Жидачеві та інших містах перші військові формування складали присягу на центральних площах. Перед вояками виступали з промовами військовики, представники громадськості, закликаючи завзято захищати Батьківщину від польських нападників, свято виконувати військову присягу.

Зазначимо, що за традицією, яка існувала в армії Російської імперії і армії Австро-Угорщини, в українських військових формуваннях періоду 1917–1921 рр. присягали колективно. Так, у Галицькій Армії, враховуючи наявність в її лавах неписьменних, командир зачитував текст присяги, а стрільці повторювали за ним слова. Сотник І. Козак згадував: «Се була не проста формальність, не присяга рабів на вірність панові, який у листопаді 1918 р. приводив до присяги своїх вояків у Рава-Руській, — але щире, свідомо-добровольне підпорядкування волі одиниць під волю загалу, під прикази Народу і Держави».

Про святість військової присяги, вирішальне значення дисципліни й порядку у військах регулярно публікували статті армійські часописи, закликаючи вояків стійко боронити свою землю. «Тям, що ти зложив присягу Українській Народній Республіці і її перемога Тобі найвищий закон!» — наголошувала редакційна стаття газети «Стрілець» 1 листопада 1919 р.

Однією з основних вимог присяги і вирішальним чинником боєздатності війська завжди була висока військова дисципліна особового складу. Ця традиція знайшла своє втілення вже влітку 1917 р. під час українізації військових частин російської армії. «Сформовані українські частини, — зазначав Олександр Удовиченко, — згуртовані національною

дисципліною, незабаром придбали повагу серед російського командування на фронті, бо в той час, як частини з російських солдат часто-густо покидали самовільно фронт, їхнє місце в окопах займали дисципліновані українські частини». 4 січня 1919 р. в Універсалі до українського війська, опублікованому у газеті «Стрілець», Д. Вітовський, закликаючи особовий склад зміцнювати боєздатність армії дотриманням дисципліни і вимог присяги на вірність народу, зазначав: «Побіду рішає послух, порядок і сповнення приказу тих, хто кермує ділом! Кожен з вас, на яким-небудь місці

поставлено тебе, мусиш підчинитися дисципліні... Не за царя воюєш ти, а за своє добро, за свою правду, за свою державу!». У Муштровому статуті Армії Української Народної Республіки, затвердженому Головним Отаманом С. Петлюрою 23 червня 1919 р., наголошувалося: «Дисципліна є найголовнішим ґрунтом для всієї військової справи, це життєвий нерв війська: вона єднає волю десятків і сотень тисяч людей до купи; від того чи іншого стану її залежить своя чи ворогова перемога, і це вирішує судьбу війська та Держави».

Свідомого характеру військова дисципліна в армії могла набрати тільки при постійній ідеологічній роботі. Виходячи з цього, вище військове керівництво вживало належних заходів для підвищення авторитету командного складу. Цьому сприяло і рішення про відновлення персональних військових звань. Вони відновлювалися в часи Гетьманату, а потім скасовувалися після приходу до влади Директорії. Зокрема у період Директорії Української Народної Республіки (1920 р.) старшинам української

Уродженці Буринщини (Сумська область), які вступили до сформованого козацько-стрілкового полку Української Держави, Путивль, 1918 р.

Орден Залізного Хреста Армії Української Народної Республіки, затверджений 19 жовтня 1920 р. Головним Отаманом військ УНР С. Петлюрою, який був призначений для всіх учасників Першого Зимового походу 6 грудня 1919 р. — 6 травня 1920 р.

Галицький Хрест, військова відзнака УГА, заснована у серпні 1928 р. колегією старшин для всіх бійців армії

армії поверталися ті військові звання, які вони мали під час служби в Російській, Австро-Угорській та Українській (доби Гетьманату) арміях. Відновлені звання узгоджувалися з посадовими ступенями, які існували в Армії Української Народної Республіки, встановлювалися їх відповідність. Найменування військових звань і посад тісно було пов'язане з національно-історичними традиціями українських військових формувань, зокрема запорозького козацтва, січового стрілецтва, що мало безперечний вплив на зміцнення національної свідомості та військової дисципліни.

Перстень в пам'ять Першого Зимового походу

Водночас висувалися певні вимоги до роботи командирів із підлеглими вояками: «У нас старшин і стрільців лучить спільність мети, за яку оба жертвують своє життя, — наголошувалося Пресовою Кватирою Начальної Команди в газеті «Стрілець» від 29 квітня 1919 р. — Ми гадаємо, що наша свята боротьба за волю і самостійність зітре різниці, які є між старшинами і стрільцями, що старшини будуть дійсно духовими провідниками стрільців». В іншій редакційній статті від 1 листопада зазначалося: «Панове четарі, сотники і полковники, тямте се, що ви тепер зі своїми вояками діти одного українського народу. Не приказувати прийшли Ви до чужої держави, а увійшли Ви до української армії бути приміром і кермувати ділом України...». Таким чином, знаходить підтвердження ще одна традиція — підтримання доброзичливих взаємовідносин між старшинами і вояками. Прикладом може бути Гайдамацький кінний полк імені Костя Гордієнка. Завдяки високим організаційним здібностям, патріотизму, моральним чеснотам і широким демократичним поглядам полковника В. Петріва, за короткий термін з розрізнених і здеморалізованих вояків колишньої російської армії вдалося створити боєздатний національний військовий підрозділ, який на тлі

інших українських формувань того періоду мав своє моральне обличчя і сталі бойові традиції. «Сучасників часто спантеличували непоказні, теплі та доброзичливі взаємовідносини, які склалися між старшинами та простими вояками Гордієнківського полку і проявлялися у багатьох випадках саме завдяки повсякденному особистому прикладу та поведінці їх першого командира В. Петріва, авторитет, любов та повага до якого серед гордієнківців були незаперечними».

В українській армії всіляко підтримувалася і розвивалася традиція військового товариства, формами прояву якого була взаємовиручка в бою, взаємодопомога у навчанні і службі, висока ступінь солідарності, довіри і братерства, обмін знаннями та досвідом, турбота один про одного. Генеральний секретар військових справ Симон Петлюра у наказі № 9 наголошував: «...Захищати свого товариша, коли йому загрожуватиме якась небезпека або коли він звернеться з проханням про допомогу. ...Битися з ворогом до тяжких поранень і тільки тоді має право залишити товаришів по зброї в бою або поході». «Кожен українець військовий, хто б він не був — чи рядовий козак, чи старшина — повинен скрізь поводитись як це личить славному представникові вільного українського війська од усяких поганих нікчемних учинків, повинен здержувати один одного. На добрі учинки повинен наставляти один одного як брат брата. Усі товариші старшина й козаки однієї частини повинні дати один одному присягу побратимства, як це було на нашому славному Запоріжжю...».

Утвердження національних військових чеснот відбувалося на прикладах військових подвигів на полі бою, які поширювалися в бесідах командирів з підлеглими або через військову пресу, а також так звані «Бібліотечки вояка» — тематичні брошури, що випускалися редакціями військових часописів і являли собою розширені варіанти журнальних статей виховної

тематики. Серед таких видань – «Бібліотечки Стрільця» (1919), «Бібліотеки «Сина України» (1921) та інші. Яскравим свідченням цьому є історія Галицької Армії – дев'ятимісячне протистояння набагато сильнішому війську Польщі, підтримуваному Антантою, та боротьба з більшовиками й денікінцями. У зверненні до війська Начальна Команда часто привертала увагу стрілецтва до героїчного минулого народу. Так, 1 травня 1919 р. у зверненні до війська, опублікованому у газеті «Стрелець», зазначалося: «Дивляться на тебе тіні князя Володимира Великого, короля Данила, дивиться герой нашої історії батько гетьман Богдан Хмельницький, дивиться Дорошенко і Мазепа... І всі вони ті герої нашої минувшини кличуть до тебе – за волю України, за самостійність Української Народної Республіки – до зброї!». Навіть після поразки Галицької Армії у Чортківській наступальній операції, редакція газети «Козацький голос» у статті «Доки ми живемо» зверталася до її вояків: «Хотять поляки через свої хвильові суксеси на фронті зломити нашу волю, нашого духа... Але в нас дух Хмельницького, в нас кров славних Запорозжців, в нас сила сліз, крові і зграйц нашої рідні...».

Надзвичайною стала традиція вшанування пам'яті загиблих військовослужбовців. Цей ритуал відомий ще з давніх часів. Воїнів, які полягли на полі бою, військо хоронило особливо урочисто. Вшанувались також місця, де в бою склали свої голови рядові вояки: на тому місці ставили хрест. Ритуалу поховань полеглих воїнів з обов'язковою участю священника, військових підрозділів та військового оркестру у присутності місцевих жителів навколишніх сіл неухильно дотримувались в Галицькій Армії. На кожній могилі ставили хрест з таблицями і написами, у місцях колективних поховань створювали військові цвинтарі.

Вояки Української Галицької Армії, 1918 р.

Порядок організації та проведення поховань і вшанування полеглих регламентував, зокрема наказ отамана П. Бубели від 24 лютого 1919 р. У ньому зазначалося: «Вітчизна і ми мусимо сплатити свій довг – повинність супроти наших борців-героїв! Убитих, оскільки відносини на фронті дозволять, хоронити на спеціальнім «Козацьким кладбищі», заложеним чи то в полі чи на сільських та міських кладбищах, вибравши для цього найгарніще місце. Хоронити кожного убитого особне. Могила мусить бути зазначена хрестом з таблицею, на котрій подано має бути ім'я і прізвище, місце, рік уродження і день смерті... Ні одна козацька могила не сміє залишатися без хреста і написі... Щоб духовники могли сповнити свою задачу, мусять всі команди помоч їм у всім, пам'ятаючи, що ми, всі живучі, зобов'язані сплатити наш довг супроти погиблих товаришів наших, зв'язаних з нами нерозривною, непоборимою силою – любов'ю України».

В армії було встановлено день 7 червня як поминальний день пам'яті всіх полеглих вояків держави, наказано влаштувати у цей день панахиди на військових цвинтарях та інші масові заходи.

Започатковано традицію урочистого відзначення пам'ятних дат з історії українського війська. Так, у Галицькій Армії з особливою урочистістю святкували День незалежності (1 листопада) – на честь переможного повстання 1918 р. і створення суверенної української держави – Західно-Української Народної Республіки. Незважаючи на важкі бої частин Галицької Армії з денікінськими військами, епідемію тифу, урочисто відзначили першу річницю Західно-Української Народної Республіки. Цього дня усі армійські часописи надрукували святкові звернення уряду і накази командування, спогади учасників історичних подій. Так, у статті газети «Стрелець» напередодні свята наголошувалося: «Наші герої не дивилися на це, що їх горстка і що вони серед моря ворогів, але підняли зброю за право України. І Ви вщипліть у той день у душу дітей ваших любов до України і ненависть до гнобителів... Бо велика і незглибима сила традиції. Її не зломить ніяка міць, ніякий цар, ніяке насильство!».

Для підтримання і розвитку цієї традиції командування започаткувало збирання матеріалів і документів, історичних пам'яток для

ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА РОЗВИТОК БОЙОВИХ ТРАДИЦІЙ В УКРАЇНЬСЬКІЙ ПОВСТАНЬСЬКІЙ АРМІЇ

Українська Повстанська Армія (УПА) була збройним формуванням середини ХХ ст., яке проголосило своєю метою боротьбу українців за самостійну державу. Аналіз документів свідчить, що це збройне формування стало не тільки спадкоємницею традицій козацького війська часів Богдана Хмельницького, але й культивувало традиції українських армій періоду національної революції 1917–1921 рр., традиції українського повстанського руху 1921–1924 рр., що став продовженням збройної визвольної боротьби на східноукраїнських землях.

Не випадково Головний Командир Української Повстанської Армії генерал Роман Шухевич обрав собі псевдонім за прізвищем одного з діячів українського руху 1920-х рр. поета Григора Чупринки. І не випадково командир бригади Волинської Групи УПА у Другому Зимовому Поході 1921 р. полковник Ступницький очолив Штаб УПА – «Північ» у 1943 р. У такий спосіб керівництво Української Повстанської Армії декларувало спадкоємність традицій своїх попередників, а досвід повстанської боротьби 1921–1924 рр. використовували у своїй боротьбі.

Українська Повстанська Армія від самого початку вважала себе зародком збройних сил Української Самостійної Соборної Держави. Її організаційна структура складалася з військових штабів і бойових частин. Основною тактичною одиницею в Українській Повстанській Армії була сотня, до складу якої, зазвичай, входили три чоти, що склалися з трьох (іноді чотирьох) роїв. У 1943–1945 рр. більшість сотень були об'єднані в курені. Аналізуючи таку структуру, можна чітко простежити, що свої витоки бере з полкового адміністративного устрою, який був в Україні за часів Козаччини у XVII–XVIII ст.

Українська Повстанська Армія мала систему військових рангів і призначень на посади, яка відповідала козацьким традиціям. Так, згідно з наказом командира Української Повстанської Армії К. Савура від 27 серпня 1943 р. № 8 усі вояки стали називатись козаками. Козаки ділились на групи: стрільці, підстаршини і старшини, окрім сухопутних підрозділів, в яких козаків

створення історії українського війська, військових музеїв, закладаючи базу для виховання наступних поколінь на бойових традиціях. На початку березня 1919 р., у розпалі жорстоких боїв у ході Вовчухівської наступальної операції Галицької Армії, газета «Стрелець» опублікувала звернення Українського Пресового Бюро до вояків: «Перед обличчям історії стоїть як раз сучасне покоління українського народу. Наслідники наші з завистю згадуватимуть колись про нас так, як з завистю згадуємо ми про покоління, які мали щастя жити у великих моментах нашого минулого». Вивчення історії України старшинами і козаками організувалося окремо, зважаючи на різний рівень освіти. Головний акцент робився на поясненні походження українського народу, вивченні військової діяльності українського козацтва та порівняння його історичних особливостей з сучасністю.

Підсумовуючи вищевикладене можемо зробити наступні висновки. Цей період став часом творення національного війська і, разом з тим, відновлення традицій, притаманних війську козацької доби та інших національних військових формувань у складі Російської армії й Легіону Українських січових стрільців. На розвиток українських військових традицій суттєво впливали політичні обставини і події – революції в Російській і Австро-Угорській імперіях, боротьба національних державних утворень на території Західної та Наддніпрянської України за незалежність.

Серед військових традицій цього періоду найвиразніше представлені такі: почесні найменування військових формувань, військової техніки і кораблів; любові до своєї частини; вірності Бойовому прапору; бойових нагороджень і урочистого дарування прапорів військовим частинам на знак пошани і вдячності; відтворення української військової символіки; вірності військовій присязі і військовому обов'язку; дотримання високої дисципліни й організованості; підтримання доброзичливих взаємовідносин між старшинами і вояками; військового товариства; виховання вояків на прикладах героїчного минулого народу; вшанування пам'яті загиблих військовослужбовців; урочистого відзначення пам'ятних дат з історії українського війська.

Прапор ОУН, затверджений у 1940 р.

Революційний прапор ОУН

не було. До підстаршин входили: десятники, старші десятники, підхорунжі. Молодша старшина (офіцери) поділялась на хорунжих, поручиків і сотників. Булавна старшина – осавул, підполковник, полковник. Генеральна старшина – генерал-хорунжий, генерал-поручик, генерал-полковник і генерали родів військ. Фактично в Українській Повстанській Армії, як і в козацькому війську, функціонувала система командних призначень, коли обов'язки командира виконував військовик, який не мав відповідного рангу, що спричинена відсутністю кваліфікованих і політично надійних старшин. Водночас в Українській Повстанській Армії використовувались традиційні військові ранги чи звання регулярної армії (рядові: стрілець, старший стрілець; підстаршинські: вістун, старший вістун, булавний, старший булавний; старшинські: хорунжий, поручник, сотник, майор, підполковник, полковник, генерал-хорунжий). Значна частка підвищень у ступенях присвоювались посмертно, зокрема з 9 іменований генералів лише 2 прижиттєвих.

Серед бійців і командирів Української Повстанської Армії добре вкоренилася традиція бойового товариства та взаємоповаги. Зокрема у щоденному повстанському житті до зверхників, зазвичай, зверталися просто: «Друже командире», не називаючи його військового рангу (звання). Командири вказували ранги, насамперед підписуючи накази чи звіти. Тож можемо сказати, що на практиці військові звання виконували функції своєрідних нагород-відзначень.

Особливо чітко такі стосунки простежуються на прикладі ставлення до Головного командира Української Повстанської Армії Р. Шухевича. У спогадах П. Дужого зазначено: «Незважаючи на те, що Роман Шухевич у структурах ОУН і УПА посів найвищі становища, у контактуванні з людьми він був дуже врівноважений, зрозумілий, відвертий. Головнокомандувач також був вельми витриманою людиною, він ніколи не підвищував голосу,

хоча інколи, як військовикові і годилося, давав інструкції та пояснення, а передовсім накази «акцентованими», тобто з деяким притиском, словами. Підлеглі в бойових умовах зверталися до Шухевича словами «Друже Командир», а в середовищах ОУН – «Друже Провідник». Але у всіх випадках, і за бойових і не бойових умовин, усі бачили в ньому, головним чином, військовика, а відтак громадянина з незвичайно високим авторитетом.

Стало звичним, що на засіданнях і нарадах Головного Проводу ОУН до приміщення Шухевича заходив останнім, і тоді без команди всі присутні ставали «на струнко» і стояли доти, доки Провідник не підійшов до свого крісла і не попросив сідати... З. Коссака, який мав зустрічі із Першим Провідником ОУН Є. Коновальцем, розповідав, що й полковника вставанням і стоянням «на струнко» без команди вітали учасники нарад.

Не вникаючи в суть справи, а можливо, й бездумно, міг би хтось висловитися про це як про звичайний ритуал, але воно не так: усі члени Проводу ОУН, дорадники й помічники своїм шанобливим ставленням до свого Провідника, отим зовнішнім виявом підкреслювали свою лояльність, своє палке бажання працювати й боротися під командою Р. Шухевича. Хай би тут дослідники людської психіки сказали свою думку, але, гадаю, і непосвяченому ясно, що пошана до Зверхника його ж самого певною мірою надихає, підносить на душі та окриляє... Цього неписаного правила дотримувался навіть перший заступник Шухевича – політичний референт Проводу Маївський – «Тарас», який, звітуючи своєму Провідникові, повійськовому ставав «на струнко».

Зазначена традиція пов'язана з іншою традицією – відбору та підготовки командного складу з числа бійців, які вже відзначились на полі бою. Швидке збільшення чисельності Української Повстанської Армії дуже загострило питання старшинських кадрів вже у перші місяці її існування. Зрозуміло, що за законом кожної революційної армії старшинські пости у ній займалися не за формально-фаховими кваліфікаціями, а відповідно до виявлених рис характеру та здібностей. Та це не розв'язувало питання фахових кваліфікацій. Військові вишколи, організовані в ОУН, давали загальне, елементарне військово-технічне знання, якого однак не вистачало для підготовки фахових старшин.

У системі підготовки старшинських кадрів простежується традиція навчання вояків тому, що потрібно в бою. Зокрема основною

метою навчання майбутнього командира було оволодіння бойовою тактикою. З цією метою курсанти вивчали бойові статуті різних армій (головним чином радянської, німецької та польської). Спеціально вивчалися різні варіанти партизанської тактики (марші і пости; бій в особливих умовах; наступ, оборона і плановий відхід; нальоти і засідки; тактика боротьби десантних підрозділів; вогнева дисципліна; бойові завдання для автоматників; маневрування; віддача бойових наказів та ін.). Завершували курс підготовки польовими заняттями.

Генерал-хорунжий
Роман Шухевич

Крім того, значні зусилля зосереджувались на формуванні у вояків високого рівня національної свідомості та патріотизму. Так, особовий склад у початкових відділах і підвідділах, у старшинських і підстаршинських школах проходив посилену ідеологічну підготовку, яка багато в чому базувалась на національних традиціях. Усі повстанці обов'язково проходили курси політичної освіти.

Товариські стосунки, взаємоповага всередині підрозділів не створювали керівництву проблем стосовно вимог з дотримання особовим складом суворої дисципліни. З цією метою в Українській Повстанській Армії був розроблений проект дисциплінарного статуту.

Нагляд за дотриманням вимог нормативних актів, встановлених на територіях, контрольованих Українською Повстанською Армією, здійснювала військово-польова жандармерія, яка займалась виявленням дезертирів, крадігів, пияків, порушників військової дисципліни. Винним, залежно від скоєного, революційним судом УПА виносилися вироки аж до смертної кари включно. Страту дозволялося застосовувати до осіб віком старших від 17 років.

Особливо дисциплінованим і відважним повстанцям командир міг надати відпустку на кілька днів, щоб вони провідали сім'ю, батьків чи наречену. Можна було отримати також звільнення на кілька годин, аби піти до сусідньої сотні чи до села й побачитися зі знайомими або односельцями. У святкові дні сотенний або курінний могли дозволити повстанцям випити по чарці горілки, але в будень та без дозволу, особливо під час несення служби чи ведення бою, це суворо заборонялося. Порушника наказу засуджували до смертної кари. Таке відношення до вживання алкоголю повністю відповідає традиційному ставленню козаків до пияцтва у бойових умовах.

Крім того, можна стверджувати, що в системі військового судочинства Української Повстанської Армії зберігались традиції козацького звичаєвого права. Зокрема з 18 грудня 1943 р. запроваджувалися «козацькі суди». У цьому наказі визначено, що «...допускаються так звані козацькі суди, де присуд, особливо за важкі провини (грабіж, крадіжка, лиха поведінка поза відділом і т.п.) видає зібраний на суд відділ». Після козацького суду і відбуття кари вояк користується всіма правами вояка.

У роботі з особовим складом разом із дисциплінарними активно використовувались форми і методи виховного впливу. Особливу увагу керівництво УПА

приділяло вихованню вояків і культивуванню традицій українських військових формувань. Одним із дієвих засобів, що служили цій меті, було відзначення свят, які вважалися державними. Так, в Українській Повстанській Армії святкували день Злуки (22 січня), свято Листопадового Чину (1 листопада), чергову річницю проголошення Акту відновлення української державності (30 червня). Існували й спеціальні повстанські свята: День Героїв (остання неділя травня) та Свято Зброї (спочатку – 31 серпня, на честь визволення українськими арміями Києва у 1919 р.; згодом – 14 жовтня, свято Pokрови та день створення УПА). Такі свята, здебільшого, відбувалися за участю представників проводу ОУН від району і вище. До повстанців обов'язково звертався з промовою політвиховник, капелан відправляв Службу Божу. Після урочистостей повстанці брали участь у святкових заходах, слухали пісні у виконанні хору, співали самі. Проводилися бесіди на актуальні для бійців теми.

19 серпня 1944 р. Перший Великий Збір Української Головної Визвольної Ради затвердив текст присяги УПА, в якій знайшли відображення традиційні уявлення про обов'язок вояка:

«Я, воїн Української Повстанчої Армії, взявши в руки зброю, урочисто клянусь своєю честю і совістю перед Великим Народом Українським, перед Святою Землею Українською, перед пролітою кров'ю усіх Найкращих Синів України та перед Найвищим Політичним Проводом Народу Українського:

Боротись за повне визволення всіх українських земель і українського народу від загарбників та здобути Українську Самостійну Соборну Державу. В цій боротьбі не пожалю ні крові, ні

життя, і буду битись до останнього відди-ху і остаточної пере-моги над усіма воро-гами України.

Буду мужнім, від-важним і хоробрим у бою та нещадним до ворогів землі укра-їнської.

Буду чесним, дис-циплінованим і ре-волюційно-пильним воїном.

Буду виконувати всі накази зверхників.

Суворо зберігатиму військовоу і державну та-ємницю.

Буду гідним побратимом у бою та в бойово-му житті всім своїм товаришам по зброї!

Коли я порушу або відступлю від цієї при-сяги, то хай мене покарає суворий закон Укра-їнської Національної Револуції і спаде на мене зневага Українського Народу».

Традиційно тісним для Української По-встанської Армії був зв'язок з церквою та залу-чення священнослужителів різних конфесій, зокрема православної, греко-католицької і ка-толицької до виховання бійців. Священики, хоча й не входячи до штату кадрових форму-вань УПА, але постійно перебували з вояками під час їх постою. Їх робота спрямовувалась на забезпечення належного морально-психологіч-ного клімату повстанських підрозділів.

Повстанці традиційно святкували найбіль-ші релігійні свята – Різдво та Великдень. Їх вони намагалися проводити серед цивільного населення. Теренова сітка ОУН та референту-ра жіноцтва чи Український Червоний Хрест старалися по можливості приготувати для бій-ців якісь подарунки. Це могли бути тюпон, су-шені фрукти, тістечка, сорочки, рукавиці або теплі шкарпетки. Іноді все це запако-вували, а на пакунку писали, для яко-го повстанця призначений подарунок. Траплялося, що деякі речі для стріль-ця передавала родина або кохана ді-вчина. Організація подарунків була радше винятком, аніж правилом.

Повсякденна життєдіяльність по-встанців підпорядковувалась чіткому розпорядку. Згідно зі спеціально роз-робленими «правильниками», повста-нець розпочинав свій день із «ранньої зорі», після чого проводились фізич-на зарядка, прибирання та умивання. Згодом підстаршина подавав команду збиратися до молитви, після якої чер-говий оголошував збір до сніданку.

Присяга вояка УПА та печатка Головного командування

Після ранкової пе-ревірки з особовим складом проводились заняття, що трива-ли до обіду і продо-вжувалися до вечора. У вихідний день або на свято заняття були лише до обіду. Потім вояки відпочивали, влаштували бесі-ди, концерти, заходи з нагоди державних свят, Богослужіння. Під час бойових дій

регламентація життєдіяльності особового скла-ду була розписана до дрібниць.

Іншою традицією, що знайшла своє втілен-ня в Українській Повстанській Армії, стало нагородження бійців і командирів, які відзна-чилися у боях. Зокрема, згідно з наказом Голо-вного Командування УПА від 27 січня 1944 р. за № 3/44 була запроваджена власна нагородна система. Нагородами за бойові заслуги були:

«Золотий хрест бойової заслуги» I і II класу;
«Срібний хрест бойової заслуги» I і II класу;
«Бронзовий хрест бойової заслуги».

До відзнак бойової заслуги відносилися «відзначення» і «похвала» у наказах крайово-го командира або командира військової округи відповідно; нижчою військовою відзнакою за бойові заслуги було визнання заслуг у наказі командира підрозділу якої-небудь частини. Та-кож були встановлені відзнаки за поранення. Від одного до п'яти поранень вояка відзначали «Срібною зіркою», а від шести до десяти – «Зо-лотою зіркою» на стязці, яку носили над кла-паном лівої кишені.

За особливу працю для Української Пов-станської Армії військової та цивільні особи нагороджувались «Золотим хрестом заслуги», «Срібним хрестом заслуги» та «Бронзовим

Прийняття присяги вояками УПА

хрестом заслуги». Ці пам'ятні відзна-ки видавалася тим, хто брали участь у боях УПА або в роботі підпілля.

У 1948 р. була запроваджена ме-даль «За боротьбу в особливо важ-ких умовах», а з нагоди 25-річчя УПА у 1967 р. – «Золотий хрест УПА», яким нагороджували колишніх учас-ників руху Опору, що знаходилися в еміграції.

Пропозиції на відзначення чи під-вищення періодично ініціювали со-тенні або вищі командири. Після за-твердження відповідним штабом, їх оголошували у військових наказах, а повідомлення про деякі з'являлися друком у підпільній періодиці. На-городжених титулювали як «лицарів» того чи іншого відзначення, на-приклад: «Лицар Бронзового хреста бойової заслуги». Уперше «Золотим хрестом бойової заслуги» I класу 30 травня 1945 р. був нагороджений Дмитро Карпенко – «Яструб».

Усі повстанці та цивільні особи, які мали за-слуги перед УПА і загинули у бою, посмертно нагороджувалися «Хрестом заслуги», а ті, хто відзначилися особливим героїзмом – «Хрес-том бойової заслуги». При цьому до представ-лень додавалися точні описи подвигу і дані про його свідків.

Поява власної нагородної системи в Україн-ській Повстанській Армії тісно пов'язана ще з однією важливою традицією українського на-роду – визнання та вшанування відваги, муж-ності та героїзму воїнів, виявлених у боротьбі з ворогом. Враховуючи, що в УПА віддавалася перевага смерті перед полоненням і зрадою, прикладів героїзму серед вояків дуже бага-то. Так, на початку травня 1944 р. значні сили військ НКВС проводили облаву уздовж річки Серет з метою знищення куреня УПА під ко-мандою Крука. Під Сосулевою 7 травня від-бувся перший бій, в якому загинула частина бійців разом з командиром. Розбитий курінь вийшов з оточення і почав відступати на Бу-чаївщину, де мав намір форсувати Дністер і піти в Товмачівські ліси. Але сили були нерів-ні, а противник не припиняв переслідування. Тому біля села Стінка «круківці» дали вирі-шальний бій. 140 повстанців билися до остан-нього патрона. Полонених не було. Двадцять бійців, які залишилися живими, застрелилися останніми патронами. За словами командира батальйону внутрішніх військ НКВС підпол-ковника В. Сновидова, усіх повстанців «похова-ли з честю, бо вони цього заслужили. Це герої».

Продовженням традицій героїзму поперед-ників стала традиція свідомої самопожертви вояків в інтересах українського народу. Вираз-

Хрест бойової заслуги (Золотий, Срібний, Бронзовий)

Хрест Заслуги (Золотий, Срібний, Бронзовий)

ною особливістю Української Повстанської Ар-мії став особистий героїзм командирів і політ-виховників. Це піднімало авторитет старшин в очах повстанців і місцевих жителів, служило вагомим аргументом у пропагандистській і ви-ховній роботі. Так, восени 1944 р. війська НКВС проводили велику облаву в Чорному лісі. З ме-тою забезпечення виходу з оточення основних сил, курінь командира Гамалії прийняв на себе найбільший удар противника. Під час бою 1 листопада важкопоранений Гамалія стриму-вав атаки, рятуючи своїх повстанців, а потім у безвихідній ситуації оточення застрелився.

4 березня 1947 р. польський загін КБП (корпус безпеченства публічного) чисельністю понад 500 осіб по слідах, що залишилися на снігу, вий-шов на два відділи УПА, які зупинилися в лісо-вому масиві Турниця біля Перемишля. Повстан-ські відділи швидко розгорнулися і зав'язали бій. Головний натиск противника зосередився на одному з флангів. Упродовж двох годин бою поляки втратили 40 осіб убитими. Але загину-ли і 13 повстанців. Відділи УПА, продовжуючи оборонятися, розпочали планомірний відхід. Вони забирали з собою усіх поранених побра-тимів. І хоча усі навколишні села були оточе-ні противником, відділи пробилися з боєм у с. Гралева. Коли коні грузили і не могли йти, тоді в сани з пораненими запряглися самі повстанці і тягнули їх навіть під ворожим вогнем. Коман-дири підрозділів на руках несли своїх бойових товаришів, підтримували ослаблених і втомле-них повстанців. Врешті-решт противник, що за-знав значних втрат, припинив переслідування. Успіх повстанців став можливим, насамперед, завдяки мужності і витривалості командирів. Такі дії повстанців яскраво ілюструють тради-цію взаємовиручки та взаємодопомоги серед бійців Української Повстанської Армії.

Однією з вагомих повстанських традицій був високий рівень їх військової майстерності, який виявлявся в особливих формах і методах ведення бою. Тактика ведення бойових дій УПА була переважно партизанською, що суттєво відрізнялася від тактики регулярної армії. Вона ґрунтувалася на ініціативі, мобільності, доброму знанні місцевості та ретельно організованій розвідці. Основою усіх повстансько-партизанських дій було маневрування. Тактика дій підрозділів УПА полягала в тому, щоб уникати лобових зіткнень з переважними силами противника, завдавати раптових ударів по найслабших ланках його військ. Вони забезпечували собі свободу нападу і відступу, вели швидкоплинні бої з максимальним використанням вогневих засобів. Головним принципом повстанської тактики полягав у тому, щоб «відступати, коли ворог атакує; турбувати, коли ворог відпочиває; ударяти, коли ворог виснажений; переслідувати, коли ворог відступає».

Повстанські відділи УПА дуже часто здійснювали нальоти, оскільки ця форма боротьби вважалася однією з найефективніших. Налётами можна було заподіяти противнику значної шкоди, а перебування у стані постійної тривоги і бойової готовності сильно виснажувало його. Наприклад, 7 лютого 1943 р. сотня УПА здійснила успішний наліт на районний центр – м. Володимирець. Вона знищила пункт німецької жандармерії, розгромила підрозділ «шущманів» (німецької допоміжної поліції), загін козаків, який перебував на німецькій службі, та захопила зброю і трофеї. У цьому бою відзначився сотенний командир Коробка (І. Перегійняк).

Іншим видом тактичних дій Повстанської Армії була засідка, за допомогою якої повстанці завдавали противнику відчутних втрат, скоували його дії та сіяли паніку. Так, у серпні 1944 р. підрозділ під командуванням поручника «Сапера» (курінь Грегота – «Різуна»), влаштувавши засідку на відступаючий німецький обоз поблизу с. Ясінки Масової, знищив 32 ворожих солдати, 107 взяв у полон, захопив 23 кулемети, 500 рушниць, 100 тис. набоїв, а також ліки, взуття, обмундирування.

Збільшення чисельності УПА (на осінь 1943 р. у ній нараховувалось близько 40 тисяч бійців) дозволяло їй командуваттю планувати й здійснювати рейдові операції. Постійний рух був важливою особливістю партизанських дій повстанських відділів. Такі рейди вирішували

Малюнок схрону УПА, 1945 р.

не лише суто військові, а й пропагандистські завдання.

Таким чином, Українська Повстанська Армія стала тим збройним формуванням, у якому українські військові традиції були не лише збережені, але й отримали новий поштовх у своєму розвитку. Серед повстанців активно поширювались традиції українського козацтва, що, зокрема знайшли прояв у запровадженні відповід-

ної термінології для найменування військово-структурних одиниць (рій, чота, сотня, курінь) і посад. Військові традиції українського козацтва широко використовувались з метою пропагування ідеї спадковості у боротьбі за визволення України.

Чималий пласт традиційного повстанського фольклору (пісні, оповіді, анекдоти) і донині побутують серед різних вікових верств, так само, як і специфічна повстанська лексика. А життєве кредо бійців-упівців, уособлене у привітанні українських повстанців – «Слава Україні!», стало одним із атрибутів під час великих національних свят. Традиції Української Повстанської Армії можна вважати одним з ідейних орієнтирів подальшого розвитку Збройних Сил України.

БОЙОВІ ТРАДИЦІЇ У ЧЕРВОНІЙ АРМІЇ НА ФРОНТАХ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У титанічному протистоянні народів світу нацизмові найважливішим і вирішальним фронтом стала війна Радянського Союзу проти гітлерівської Німеччини та її союзників – незнана доти за масштабами й розмахом збройна конфронтація двох ідеологічно протилежних соціально-економічних систем. Для СРСР ця війна мала справедливий, визвольний характер. Розпочавшись 22 червня 1941 р. раптовим нападом країн гітлерівського блоку на СРСР, вона завершилася у 1945 р. цілковитим розгромом ворожих військ і підписанням нацистською Німеччиною (8 травня) і мілітаристською Японією (2 вересня) актів про беззастережну капітуляцію. Закінчення Другої світової війни поразкою сил зла й агресії стало найважливішою та знаковою подією ХХ ст.

Як зазначає О. Лисенко, у роки Другої світової війни Україна стала головним театром збройного протистояння в Європі. Вихідці з України воювали на різних фронтах, виявляючи при цьому звитягу й доблесть. 20 українців удостоєні звання Героя в битві під Москвою,

68 – у боях за Ленінград, 15 – під Сталінградом, 30 – на Курській дузі, 200 – за визволення Білорусі, 143 – на території Прибалтики. Сотні Героїв брали участь у боях за визволення Румунії, Польщі, Болгарії, Чехословаччини, Угорщини, Югославії, Австрії; 100 українців з 589 кавалерів «Золотої Зірки» були удостоєні цієї нагороди в битві за Берлін.

Уродженці України становили значну частку вищого командного складу Збройних Сил СРСР. Під час війни або після її закінчення маршалами Радянського Союзу стали П. К. Кошовий, І. М. Кожедуб, А. І. Єрьоменко, Р. Я. Малиновський, К. С. Москаленко, П. С. Рибалко, С. І. Руденко, В. О. Судець, С. К. Тимошенко. Серед генералів та адміралів періоду війни – близько 300 представників України.

Маршали й генерали українського походження очолювали більше половини з 15 фронтів, які діяли в період радянсько-німецької війни. На відзнаку стійкості та мужності людей, які захищали свої міста від загарбників, почесне звання «місто-герой» присвоєно Києву, Харкову, Одесі, Керчі, Севастополю.

У ході бойових дій Червоної армії і Військово-морського флоту трансформувались старі бойові традиції і зароджувались нові. Вони відіграли вирішальну роль у вихованні в особового складу мужності, героїзму, патріотизму, любові до Батьківщини, і допомогли здобути Перемогу.

Значне місце у свідомості кожного червоноармійця, сержанта і командира посідала бойова традиція вірності Бойовому Прапору як символу військової честі, доблесті і слави та його захисту у бою. За часів Другої світової війни традиційною стала клятва воїнів Червоної армії напередодні бою перед Бойовим Прапором, який надихав їх у критичних ситуаціях і вів до Перемоги.

Як приклад можна привести такий факт. У серпні 1943 р. біля м. Краснокутськ, західніше Харкова, тривав наступ однієї із гвардійських дивізій, яка намагалася не дати ворогу перепочинку. Вперед вирвався полк під командуванням гвардії підполковника Митіна, а інші сили наступаючих відстали. Скориставшись цим, гітлерівці сильним танковим ударом по флангах полку оточили його потрійним кільцем. У ніч на 16 серпня ударна група під командуванням гвардії майора Любліна атакувала противника. Перше кільце було прорвано. Від снаряда загинув прапороносець, а дрекво стяга розлетілося на друзки. Помічник начальника штабу гвардії капітан Лаптев схопив знамено, прикріпив його до багнета гвинтівки і так виніс із оточення. Бойовий Прапор полку не потрапив до рук ворога.

Серед моряків яскравого прояву набула традиція вірності Військово-Морському Прапору,

його захисту в бою і традиція ніколи, ні перед яким ворогом його не спускати («краще загинеть корабля у бою, ніж здача його ворогові»). Прикладом цієї традиції можуть служити дії екіпажу підводного човна «Щ-317» у Балтійському морі, старшим на якому був уродженець Донбасу командир дивізіону підводних човнів типу «Щука» капітан 3 рангу В. Єгоров. П'ять ворожих транспортів із важливим вантажем у 1943 р. були потоплені торпедами цього підводного човна. Проте, на зворотному шляху він затонув від глибинних бомб у Фінській затоці після тривалого переслідування ворожими кораблями. Героїчний екіпаж загинув, але підводний човен не був зданий ворогові і Військово-Морський Прапор не був перед ним спущений. Усі члени екіпажу «Щ-317» були нагороджені посмертно.

Однією з бойових традицій періоду Другої світової війни стала традиція прагнення воїнів до безумовного виконання бойових завдань у будь-яких умовах обстановки. Наприклад, у ніч на 23 червня 1941 р. батальйон прикордонників під командуванням уродженця м. Єнакієве, що на Донбасі, старшого лейтенанта Г. Поліводи зі складу 92-го прикордонного загону (командир – полковник Я. Тарутин), підсилений підрозділами 99-ї стрілецької дивізії (командир – полковник М. Дементьєв) 8-го стрілецького корпусу 26-ї армії Південно-Західного фронту, завдавши сильного й раптового удару по німецьких формуваннях, захопив м. Перемишль. Це місто стало першим великим населеним пунктом СРСР, визволеним радянськими військами під час війни з Німеччиною. 99-а стрілецька дивізія з прикордонниками «...утримувала Перемишль протягом 23–29 червня і тільки вранці 29 червня за наказом командування залишила місто», – писав у «Спогадах і роздумах» маршал Радянського Союзу Г. Жуков.

Іншим прикладом прояву вказаної традиції можна вважати дії екіпажу підводного човна «Щ-211» під командуванням уродженця Дніпропетровська О. Дев'ятка, який 15 серпня 1941 р. відкрив рахунок знищених кораблів противника на Чорному морі, коли від прицільних торпедних ударів підводників затонув румунський пароплав «Пелеш». Свій успіх екіпаж човна закріпив у наступному бойовому поході, коли 29 вересня був торпедований італійський танкер «Суперга» з нафтою – один з двох танкерів, потоплених підводними човнами в 1941 р. на Чорному морі. Втрата танкерів змусила Італію відмовитися від перевезень нафти морем. У цей час проти союзників СРСР Італія з Німеччиною вели активні бойові дії в Північній Африці. Їх поразку в цій боротьбі прискорили чорноморські підводники. З третього бойового походу екіпажу підводного

човна «Щ-211» не судилося повернутися: виконуючи бойове завдання, він героїчно загинув після підризу на ворожій міні.

Разом з тим, у ході бойових дій Червоної армії відроджувалась традиція самовідданості і самопожертвування в бою заради досягнення загальної перемоги. Зокрема, у ході оборонних боїв за Перекоп у вересні 1941 р. бійці і командири 51-ї Окремої армії (командарм – генерал-полковник Ф. Кузнецов) й резервної оперативної групи (командир – генерал-лейтенант П. Батов) виявили масовий героїзм, мужність і самопожертвування. Коли у жорстокому бою за опорний пункт у радгоспі «Червоний чабан» 24 вересня становище радянських бійців стало безвихідним, тяжко поранений командир 2-го батальйону капітан Є. Івашина викликав вогонь артилерійських батарей на себе. Це була єдина можливість допомогти батальйонові відкинути ворога і вивести усіх, хто залишився живим, у розташування 361-го стрілецького полку та прояв вищого ступеня жертвовності бійців за дла перемоги в бою.

Найбільш яскраво у період Другої світової війни у Червоній армії проявилась традиція масового героїзму і мужності у часи, коли вирішується доля Вітчизни, зокрема у подвигах воїнів-українців, які на всіх етапах війни склали значну частину радянських військ. Серед 11,6 тисяч Героїв Радянського Союзу українці становили 2072 особи (18,2%). Із 115 двічі Героїв Радянського Союзу, удостоєних цього звання під час війни – 32 (27,8%) українці та уродженці України, а І. Кожедуб став тричі Героєм Радянського Союзу.

Відомо, що директива Ставки Верховного Головнокомандування від 9 вересня 1943 р. № 30187 пропонувала представляти до звання Героя Радянського Союзу усіх воїнів, що відзначились під час форсування Дніпра. Охоплені патріотичним поривом мужності й героїзму, солдати, сержанти і офіцери урочисто обіцяли з честю виконати бойову задачу. За успішне форсування Дніпра восени 1943 р. 2438 радянських військовослужбовців – 1268 солдатів і сержантів, 1123 офіцера і 47 генералів – були удостоєні цього високого звання.

Серед бойових традицій Червоної армії цього періоду помітно виділяється традиція готовності командирів (начальників) приймати відповідальність на себе. Прикладом прояву вказаної традиції стали дії керівництва Чорноморського флоту, коли за рішенням Ставки Верховного Головнокомандування Військова рада Чорноморського флоту (командувач – віце-адмірал П. Октябрський) спланувала й 15–16 жовтня 1941 р. високопрофесійно провела евакуацію військ Одеського оборонного району

(командувач – контр-адмірал Г. Жуков), основу якого складала окрема Приморська армія (з 5 жовтня командувач – генерал-майор І. Петров). Уперше в історії війн таке значне угруповання військ (80 тис. осіб) з бойовою технікою потай від противника відійшло з фронту, протягом кількох годин завантажилося на кораблі і без втрат було перекинуте морем на інший напрямок – до Криму. Таке обгрунтоване та своєчасне рішення керівництва Чорноморського флоту, уміння брати на себе відповідальність за виконання запланованих завдань дозволили на високопрофесійному рівні провести евакуацію військ Одеського оборонного району.

Значне місце у свідомості кожного військовослужбовця Червоної армії займала така бойова традиція, як повага підлеглих до командира та його захист у бою. Генерал-лейтенант М. Попель у своїх мемуарах описує ситуацію, коли йому в бойовій обстановці довелося зіткнутися з яскравим проявом традиції взаємної виручки, бойового братерства і військового товариства. Навесні 1944 р. 1-а танкова армія зі складу військ 1-го Українського фронту вела бойові дії в районі м. Коломия (сучасна Івано-Франківська область України). Повертаючись на бронетранспортері з передової лінії, М. Попель побачив біля дороги групу поранених бійців. На землі, накритий шинеллю, лежав загиблий. Генерал разом зі своїми водієм і ад'ютантом допоміг червоноармійцям вирити могилу і поховати померлого військовослужбовця. Потім він допоміг покласти в бронетранспортер важкопораненого єфрейтора, допоміг іншим пораненим і відвіз їх до госпіталю.

Іншим прикладом прояву цієї традиції стала взаємодія кавалерії з танковими підрозділами у бою за станцію Кучурган у квітні 1944 р. у ході проведення військами 3-го Українського фронту операції з визволення Одеси. Під час цього бою командир 40-го Майкопського кавалерійського полку зі складу 4-го гвардійського Кубанського козачого корпусу підполковник Головащенко, узгодивши дії з командиром сусіднього танкового підрозділу, підняв полк в атаку. Спільними зусиллями була здобута швидка перемога.

Військова доблесть – одна з найважливіших бойових традицій періоду Другої світової війни. Її уособленням є постать легендарного льотчика-винищувача І. Кожедуба, який за роки війни здійснив 330 бойових вильотів і збив 62 ворожих літаки. За показниками бойової активності він занесений до Книги рекордів Гіннеса. Символічно, що 10 листопада 2000 р. ім'я Івана Кожедуба було присвоєно Харківському інституту Військово-Повітряних Сил України (нині – Харківський університет Повітряних Сил ім. Івана Кожедуба), що наочно ілюструє

спадковість славетних традицій військових льотчиків. 9 травня 2010 р. під час святкування 65-ї річниці Перемоги пам'ятник українцю тричі Герою Радянського Союзу І. Кожедубу було відкрито у Києві у Парку Слави.

В історію військово-морського мистецтва яскравими сторінками вписані імена багатьох наших земляків – командирів доблесних і героїчних екіпажів підводних човнів. Як відомо, одесит капітан 3-го рангу О. Марінеско, командир підводного човна «С-13» на Балтиці, у січні-лютому 1945 р. потопив німецькі пароплави «Вільгельм Густлов» та «Генерал Штойбен». У результаті цього була знищена основна частина кадрового складу нацистських підводників (близько 3700 осіб), які на той час перебували на борту «Вільгельма Густлова» і мали бути евакуйовані із району боїв углиб Німеччини. За цей подвиг О. Марінеско отримав орден Червоного Прапора, члени екіпажу – державні нагороди, а підводний човен «С-13» був нагороджений орденом Червоного Прапора. Через 45 років, за неодноразовими клопотаннями флотських ветеранських організацій, Указом Президента СРСР від 5 травня 1990 р. командир Червонопрапорного підводного човна «С-13» було присвоєно звання Героя Радянського Союзу посмертно.

Відображенням пам'яті про доблесть радянських воїнів стали численні меморіали, монументи і пам'ятники, встановлені у різних регіонах України.

З 5 серпня 1943 р. після визволення міст Орел і Білгород бере свій початок традиція проведення урочистого артилерійського салюту на честь звільнення від німецьких загарбників міст і великих населених пунктів. Згодом, 6 листопада 1943 р. у Москві 24-залповим салютом із 324 гармат було відзначено визволення столиці Радянської України – м. Київ.

Для періоду війни показовою також стала традиція своєчасного нагородження тих, хто відзначився в ході бойових дій та пропаганда їх досвіду. Так, із введенням у Червоній армії з листопада 1942 р. повної єдиноначальності право нагороджувати особовий склад орденами і медалями від імені Президії Верховної Ради СРСР було надано особам командного складу армії і флоту – від командуючого фронтом (командуючого флотом) до командира полку (командира бригади кораблів і командира полку родів військ (берегової артилерії, морської піхоти, авіації)). Наприклад, командир дивізії сухопутних військ мав право нагороджувати від рядового до командира роти включно Орденом Червоної Зірки та Орденом Слави III ступеня, а також медалями «За відвагу» і «За бойові заслуги», а командир полку – рядових і сержантів медалями «За відвагу» і «За бойові заслуги».

Військові ради та політуправління фронтів рекомендували популяризувати подвиги героїв, надавати гласності кожному фактові нагородження тих, хто відзначився. Про це повідомлялося по радіо, перед строем, у багатотиражній пресі.

Серед бойових традицій цього періоду характерною є традиція присвоєння почесних найменувань військовим частинам і з'єднанням, які відзначились при звільненні конкретних міст і населених пунктів. Так, наприклад, за результатами проведення Київської наступальної операції (1–13 листопада 1943 р.) 65 частин і з'єднань 1-го Українського фронту отримали почесні найменування «Київських», 15 – «Житомирських», 6 – «Фастівських», 4 – «Васильківських», 1 – «Овруцької». Ця традиція відіграла велику роль у вихованні у червоноармійців почуття гордості за свою військову частину (з'єднання).

За часів Другої світової війни знайшла свій прояв традиція турботи командира (начальника) про своїх підлеглих.

Бойова традиція високої пильності продовжила свою трансформацію в умовах бойових дій під час Другої світової війни. З метою мобілізації командирів, політпрацівників на вирішення завдань щодо підвищення у особового складу пильності Військові ради в окремих випадках звертались до них з листами. Коли, наприклад, у військах 4-го Українського фронту (командуючий генерал армії Ф. Толбухін) у жовтні 1943 р. при підготовці до Мелітопольської наступальної операції виявились факти політичної безпечності окремих командирів і політпрацівників, Військова рада звернулася до командирів з'єднань і начальників політorganів зі спеціальним листом, в якому вимагала підсилити пильність, пояснити усім офіцерам, сержантам і солдатам вимоги Військової присяги, провести з особовим складом бесіди про методи і засоби роботи німецької розвідки.

Показовими у цьому плані є дії командира дивізіону підводних човнів українця капітана 2-го рангу І. Кучеренка, який у складі трьох екіпажів підводних човнів у 1942 р. здійснив перехід через Тихий і Атлантичний океани до складу сил Північного флоту. Складність цієї операції була пов'язана з тим, що протягом всього шляху потрібно було тримати високу пильність, бо цю океанську акваторію контролювали морська авіація, підводні човни і бойові кораблі Японії та Німеччини. Однак підводники успішно виконали це складне завдання командування. Пізніше дивізіон підводних човнів під командуванням капітана 2-го рангу І. Кучеренка потопив у 1943 р. чотири кораблі й пошкодив два транспортні противника. Після війни І. Кучеренко одержав звання Героя Радянського Союзу.

Іншим прикладом прояву вказаної традиції можна вважати дії 3-ї гвардійської танкової армії під командуванням генерал-лейтенанта танкових військ П. Рибалка, яку наприкінці жовтня 1943 р. перед боями за визволення Києва необхідно було перегрупувати та передислокувати з Букринського плацдарму на Лютізький. Успіху цієї наймасштабнішої операції в умовах всебічної діяльності розвідки ворога багато в чому сприяла добре організована робота з виховання у танкістів почуття високої пильності. Здійснивши за шість діб виключно складний двохсоткілометровий марш уздовж лінії фронту, переважно у нічний час, під зливою або в густому тумані, по осінньому бездоріжжю, війська танкового з'єднання двічі потаємно переправились через Дніпро, форсували Десну і напередодні 1 листопада 1943 р. зосередились на Лютізькому плацдармі. Розвідка Вермахту про це не мала ніякої інформації. Вступивши у бій у складі військ 1-го Українського фронту, танкісти-гвардійці генерала П. С. Рибалка завдяки проявленій високій пильності сприяли успішному визволенню Києва 6 листопада.

Як одна із бойових традицій знайшла свій прояв зневага до боягузів і зрадників, надання переваги гідної смерті полону. Вона, зокрема проявилася у перші місяці бойових дій. В умовах складної обстановки на фронті 20 липня 1941 р. був відданий наказ Народного комісара оборони Союзу РСР, в якому пропонувалось підвищити у військах виховну роботу, пояснювати воїнам, що для розгрому сильного, жорстокого ворога потрібні величезна самопожертва, зневага до смерті і нещадна боротьба із зрадниками Батьківщини, боягузами і дезертирами. Конкретизації цієї роботи сприяла директива Наркома оборони СРСР і начальника Головного політуправління Робітничо-селянської Червоної армії «Про задачі військових комісарів і політпрацівників Червоної армії» від 20 липня 1941 р. Цей документ зобов'язував

Група радянських воїнів на чолі з українцем Олексієм Берестом встановлює Прапор Перемоги над Рейхстагом, 1 травня 1945 р.

увесь політичний апарат Червоної армії вести рішучу боротьбу з панікерами, боягузами, зрадниками і пораженцями, не зважаючи на особи. З цією метою у виховній роботі з особовим складом застосовувалися методи переконання і примусу для зміцнення військової дисципліни, рішучої і безкомпромісної боротьби з боягузством, панікерством, зрадництвом і дезертирством. Велике значення мала робота з формування у бійців і командирів готовності вистояти в оборонному бою, вміння перехоплювати у ворога ініціативу для утримання рубежів оборони і підготовки до раптових, обґрунтованих вирішальних контратак.

Свій яскравий прояв знайшла бойова традиція збереження пам'яті про бійців і командирів, які виявили безстрашність, мужність і загинули у боях із загарбниками. Посиленню роботи командирів і політорганив з пропаганди бойових традицій підрозділів і частин сприяли вимоги Військових рад армій і фронтів щодо бережливого ставлення і збереження пам'яті про бійців і командирів, які виявили доблесть, безстрашність, мужність і загинули у боях.

У бойовій діяльності Червоної армії і Військово-морського флоту в період Другої світової війни знайшла достойне продовження традиція своєчасного віддання військових почестей тим, хто загинув у бою і пам'ять про них у їх бойових побратимів.

У складних умовах 1941 р. виникла і продовжувала подальший розвиток бойова традиція неподільної єдності фронту та тилу, армії й народу. Ця єдність була важливою складовою виживання Радянського Союзу як окремої незалежної держави і суб'єкта світової політики. У той час був народжений лозунг «Все для фронту, все для Перемоги!», який додавав сили тим, хто у тилу виготовляв військову продукцію для фронту, а також надихав червоноармійців на фронті, надаючи їм сили для боротьби з ворогом. Як приклад можна привести такий факт, що велику допомогу оборонцям м. Києва влітку 1941 р. надавали його мешканці. Трудящі Києва виготовляли зброю і боеприпаси, допомагали швидкому переведенню промисловості на воєнний лад, посилювали охорону оборонних об'єктів. Заводи «Арсенал», «Ленінська кузня», «Більшовик», «Ланцюги Галля», судноремонтний завод, незважаючи на евакуацію основного устаткування, налагодили випуск продукції, необхідної фронту. Хімічні заводи «Хімефір», ім. Ломоносова, лакофарбовий випускали пляшки із запалювальною рідиною. Завод «Червоний гумовик» швидко перейшов на випуск прокладок для танків. На «Червоному екскаваторі» виготовляли снаряди, на заводах ім. Лепсе і «Більшовик» здійснювався ремонт танків і автомашин, а на заводі

Іван Кожедуб

Павло Рибалко

№ 43 – ремонт літаків. Завод ім. Письменного виготовляв колючий дріт і цвяхи для будівництва оборонних споруд. Завод, що випускав пера для письма, на десятий день війни почав виготовляти гранати РГД-33, а музичний комбінат на п'ятий день війни освоїв виробництво протипіхотних мін.

На підприємствах Києва було розгорнуто змагання за перевиконання норм виробітку на кожному робочому місці. Приклад самовідданої праці показували ливарники заводу «Більшовик» Кузьменко та Кучерявий. Токар «Червоного екскаватора» Бондар зобов'язався щоденно виконувати свою норму й норму товариша, що пішов в армію. На підприємства Києва поверталися робітники-пенсіонери. Так, 72-річний ветеран Матвеев відмовився від пенсії, прийшов на «Трансигнал» і до самої евакуації заводу виконував норму на 220%. Так само зробили арсенальці-пенсіонери П. Савчук, Б. Буригін, І. Гайда, М. Жолін, С. Козюба, А. Стецюков, В. Чавуцький.

Наведені факти є яскравим підтвердженням традиції єдності фронту і тилу. Маршал Радянського Союзу І. Баграмян, учасник боїв за Київ у 1941 р., у зв'язку з цим писав: «Воїни Південно-Західного фронту повсякденно відчували допомогу мешканців славетного міста-героя. Фронт мав міцний і надійний тил. Це було справжнім наочним виявом нерозривної єдності армії та народу».

Також у процесі бойових дій Червоної Армії яскраво проявилась бойова традиція вірності союзному обов'язку в межах укладених угод у боротьбі проти спільного ворога. Так, на Тегеранській конференції 1943 р. військово-політичне керівництво СРСР дало принципову згоду союзникам всту-

пити у війну з мілітаристською Японією по завершенні бойових дій у Європі. Для розгрому японських військ у терміновому порядку навесні-влітку 1945 р. було проведено стратегічне перегрупування радянських сил і засобів із західного театру воєнних дій на Далекий Схід. На відстань 9–11 тис. км було передислоковано близько 400 тис. військовослужбовців.

2 вересня 1945 р. у Токійській затоці на борту американського лінкора «Міссурі» було підписано Акт про капітуляцію Японії. Першими цей акт підписали представники Японії, потім свої підписи поставили представники союзних держав. Від імені СРСР цей історичний документ підписав

українець, уродженець с. Косенівка Уманського району Черкаської області генерал-лейтенант К. Дерев'яноко. Підписання Акту про капітуляцію означало кінець війни з Японією та кінець Другої світової війни загалом. Не зменшуючи значення інших факторів Перемоги, необхідно вказати, що це також стало підтвердженням вірності СРСР союзному обов'язку в межах укладених угод у боротьбі проти спільного ворога.

У процесі бойових дій також відроджувалась стародавня традиція гуманного ставлення до переможеного ворога і полонених. Велика кількість полонених на радянсько-німецькому фронті почала з'являтися з лютого 1943 р. після Сталінградської битви. У липні 1944 р. у районі м. Броди при проведенні Львівсько-Сандомирської операції військами 1-го Українського фронту було оточено 8 німецьких дивізій. Потужні удари артилерії, авіації, танків і піхоти по німецьким підрозділам і частинам підкріплювались інтенсивним пропагандистським впливом на військовослужбовців Вермахту з пропозицією щодо здачі у полон. Тільки в ніч на 19 липня радянська авіація в районі бродівського котла скинула близько 100 тис. листівок німецькою мовою, підготовлених офіцерами політуправління 1-го Українського фронту. Зростаючі втрати в живій силі й техніці військ противника, які знаходились у бродівському

Церемонія підписання Акта про капітуляцію Японії. Представник СРСР генерал-лейтенант Кузьма Дерев'яноко підписує історичний документ

котлі, ефективна пропагандистська робота політorganів 1-го Українського фронту привели до бажаного результату і 22 липня 1944 р. почалась масова здача гітлерівських солдат і офіцерів у полон. Усього було полонено 17 тис. німецьких військовослужбовців, у тому числі командир 13-го армійського корпусу генерал Гауффе, командири дивізій генерали Лінденман і Недтвіг, а також їх штаби. Захоплено близько 3500 автомашин, 500 гармат, десятки танків.

У вказаний період радянське військово-політичне керівництво націлювало виховну роботу з особовим складом на гуманне ставлення до переможеного ворога і полонених згідно з вимогами діючого тоді міжнародного права. Табори військовополонених розміщувались таким чином, щоб їх контингент своєю працею якомога ефективніше допомагав відновленню зруйнованих нацистською Німеччиною у період Другої світової війни об'єктів народного господарства СРСР. У цих таборах військовополонені отримували своєчасну медичну допомогу і калорійне харчування.

Під час війни знайшла свій прояв загальнодержавна традиція проведення військових парадів. Перший парад відбувся 7 листопада 1941 р. з нагоди 24-ї річниці Жовтневої революції. Червоноармійці з параду відправлялись на фронт для захисту столиці. Наступний парад було проведено на честь Перемоги над нацистською Німеччиною та її союзниками 24 червня 1945 р. Символічним є те, що він пройшов під Прапором Перемоги, який був провезений на спеціально обладнаному автомобілі попереду зведених полків фронтів і Військово-Морського Флоту. Як відомо, Прапор Перемоги був піднесений над Рейхстагом у Берліні 30 квітня 1945 р. групою військово-службовців 1-го батальйону 756-го стрілецького полку 150-ї стрілецької дивізії 3-ї ударної армії 1-го Білоруського фронту, серед яких був українець лейтенант О. Берест, заступник командира стрілецького батальйону з політчастини.

У подальшому проведення 9 травня у Москві на Червоній площі під Прапором Перемоги параду на честь Перемоги над нацистською Німеччиною та її союзниками стало загальнодержавною традицією.

Таким чином, героїчні дії радянських воїнів під час Другої світової війни уособили в собі кращі моральні надбання та чесноти попередніх поколінь захисників Вітчизни і дали поштовх появі нових славетних бойових традицій. Їх потенціал був, у цілому, вдало використаний командуванням в інтересах підвищення морального духу особового складу, що сприяло перемозі Радянського Союзу у найтяжчій із воєн.

ВІЙСЬКОВІ ТРАДИЦІЇ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ

Події серпня 1991 р., які спричинили серйозні зміни в державному й суспільному житті України, надзвичайно посиливши відцентрові тенденції в Радянському Союзі спонукали Україну вжити рішучих заходів для захисту свого суверенітету у процесі державного самовизначення України та створення власних Збройних Сил. 24 серпня 1991 р. позачергова сесія Верховної Ради проголосила історичний Акт проголошення незалежності України, спрямований на реалізацію Декларації про державний суверенітет України. Державна незалежність України проголошувалася на основі права на самовизначення народів, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами. Саме цього дня Верховна Рада України прийняла постанову «Про військові формування в Україні», якою визначила: «підпорядкувати всі військові формування, дислоковані на території України, Верховній Раді України; утворити Міністерство оборони України; Урядові України приступити до створення Збройних Сил України». Фактично цією постановою започатковано будівництво Збройних Сил України як важливого інституту держави і невід'ємного елемента її воєнної організації.

11 жовтня 1991 р. Верховна Рада України затвердила Концепцію оборони і будівництва Збройних Сил України, яка визначала, що Збройні Сили України складаються з трьох видів: Сухопутні війська (Війська наземної оборони), Військово-Повітряні Сили і Сили Протиповітряної оборони (Війська повітряної оборони), Військово-Морські Сили. Осінь-зима 1991 р. стали переломними для військового будівництва. 6 грудня Верховна Рада України прийняла Закони – «Про оборону України», «Про Збройні Сили України», «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» та затвердила текст Військової присяги, яку в залі Верховної Ради першим склав Міністр оборони України генерал-полковник К. Морозов.

На шпальтах військових друкованих засобів масової інформації особливо у період 1991–1995 рр. активно друкувалися матеріали пов'язані з військовими (бойовими) традиціями війська княжої доби, українського козацтва і Армії Української Народної Республіки, героїчними подіями, визначними датами й особистостями в національній історії України. У подальшому військові традиції знайшли своє відображення та продовження за видами Збройних Сил України.

Військові традиції Сухопутних військ Збройних Сил України

Сухопутні війська Збройних Сил України були сформовані як вид Збройних Сил 23 травня 1996 р. відповідно до статті 4 Закону України «Про Збройні Сили України». До їх складу входять механізовані і танкові війська, ракетні війська і артилерія, армійська авіація, високомобільні десантні війська, а також війська: протиповітряної оборони, спеціального призначення, зв'язку, радіоелектронної боротьби, інженерні та ін. Звичайно, що кожен із названих родів військ має свої специфічні військові традиції.

Серед військових традицій Сухопутних військ Збройних Сил України центральне місце займають бойові традиції. До них можна віднести: вірність військовому обов'язку, високий рівень професіоналізму і військової майстерності особового складу, хоробрість, сміливість, героїзм, рішучість, стійкість, витривалість і наполегливість у вирішенні поставлених бойових завдань, бойове товариство, готовність кожного військовослужбовця, незважаючи на загрозу для свого життя та здоров'я, в екстремальних умовах прийти на допомогу товаришам по службі.

У мирний час бойові традиції знаходять свій прояв у ході виконання підрозділами завдань миротворчої діяльності, несення особовим складом бойового чергування, вартової служби тощо. Одним із прикладів цього є подвиг молодшого сержанта служби за контрактом 95-ї окремої аеромобільної бригади Північного оперативного командування Василя Мельникова, який 21 листопада 2002 р., під час здійснення чергового стрибка з парашутом, ціною власного життя врятував свого молодшого товариша Павла Солоніцина, який дезорієнтувався у повітрі і почав хаотично падати, допомігши йому відкрити парашут. Проте самому рятівникові не вистачило висоти. Указом Президента України від 20 лютого 2003 р. за здійснення героїчного вчинку молодшому сержанту за контрактом 95-ї окремої аеромобільної бригади Північного оперативного командування Василю Мельникову присвоєно звання «Герой

Емблема Збройних Сил України

військ Збройних Сил України майора Ігоря Герасименка і командира загону спеціального призначення 3-го окремого полку спеціального призначення оперативного командування «Південь» Сухопутних військ Збройних Сил України полковника Олександра Трепака. Так, 26 травня 2014 р. підрозділом під керівництвом майора І. Герасименка були знешкоджені бойовики та їх автомобільна техніка під час атаки на блокпост. Завдяки професіоналізму, рішучості і особистій мужності офіцера підрозділам батальйонно-тактичної групи вдалося в найкоротші терміни і без втрат особового складу і техніки захопити та надалі утримувати оперативно важливий пункт – панівну висоту 167,6 (гора Карачун), тим самим взяти під контроль ймовірні напрямки можливих наступальних дій бойовиків поблизу Слов'янська.

27 липня 2014 р. завдяки вмілому керівництву підрозділом майором І. Герасименком в умовах інтенсивного вогневого впливу противника було знищено кілька вогневих позицій бойовиків і встановлено контроль поблизу населених пунктів Степанівка та Петровське Донецької області, що в подальшому призвело до зриву спроб висунення бойовиків загальною чисельністю до 200 осіб. 29 липня 2014 р. штурмовою групою під керівництвом офіцера результативно і в найкоротші терміни була взята під контроль і надалі утримувалася стратегічно важлива точка створення «Мариновського коридору» – курган Савур-Могила. За час проведення антитерористичної операції І. Герасименко був двічі поранений, але завдяки особистій силі волі, вірності Військовій присязі залишався на чолі підрозділу і виконував поставлені завдання.

Полковник О. Трепак брав участь у бойових діях з квітня 2014 р., неодноразово виявляв мужність,

Прапор Збройних Сил України

героїзм і вмиле командування підлеглими. 7 червня поблизу Артемівська в складі групи спеціального призначення він брав участь у пошуку та евакуації важко пораненого сепаратистами командира Центру забезпечення бронетанкового озброєння. На чолі підгрупи з восьми бійців захопив блокпост сепаратистів на в'їзді в місто і протягом трьох годин утримував його, забезпечивши коридор безпеки для доставки другою підгрупою командира центру до місця евакуації вертольотом. У ході бою отримав кульове поранення в ногу, але від евакуації відмовився і протягом двох діб керував відбиттям атак бойовиків на Центральну артилерійську базу озброєння в селищі Парасковіївка Артемівського району Донецької області. За здійснені подвиги майору І. Герасименку і полковнику О. Трепаку присвоєно звання «Герой України».

Зразки мужності, героїзму та помноження бойових традицій проявили українські захисники у багатьох інших районах проведення антитерористичної операції. Зокрема, захисники Донецького аеропорту, яких ворог прозвав «кіборгами», 242 дні обороняли термінали від шалених атак найманців і регулярних російських військ, посилені важкою технікою. У надзвичайно складних умовах, під постійними шквальними обстрілами противника бійці показали дивовижну витримку, мужність і самовладання, помножені на високий професіоналізм. Лише 2 жовтня 2014 р. вони відбили шість жорстоких атак бойовиків-найманців, утримавши зайняті позиції та завдавши бандитам великих втрат.

У ході героїчних дій українських воїнів сотні бойовиків і кадрових військовослужбовців суміжної країни знайшли свою безславну смерть на підступах до аеропорту. Знищено

Прапор Сухопутних військ Збройних Сил України

значну кількість озброєння та військової техніки окупантів. Навіть після зруйнування терміналів аеропорту українські захисники продовжували вести бойові дії на його території.

Яскраві приклади вірності бойовим традиціям проявили українські воїни на Дебальцевському плацдармі, коли в умовах варварських обстрілів бойовиків і регулярних військ сусідньої держави вони зуміли зберегти бойовий дух, успішно виконувати бойові задачі і звести до мінімуму бойові втрати.

Зразки стійкості і мужності проявили захисники Маріуполя, які в умовах постійних жорстоких обстрілів його околиць не дозволили ворогу просуватися в напрямку міста. Показовими також є приклади вірності українських воїнів бойовим традиціям в інших районах проведення антитерористичної операції.

За здійснені подвиги сотні захисників Вітчизни були відзначені державними нагородами.

В умовах бойових дій в українських підрозділах чітко викристалізуються нові бойові традиції. За словами учасників антитерористичної операції, під час її проведення сформувалась і набула особливого прояву традиція побратимства серед бійців, яка тісно переплітається з традиціями дружби, військового товариства, взаємодопомоги та готовності прийти на допомогу бойовому товаришу. Зрозуміло, що таке позитивне явище у військових колективах значно сприяє зміцненню їхньої згуртованості та морально-психологічної готовності до якісного виконання бойових завдань.

Свій прояв і подальший розвиток українські військові традиції отримують в інших умовах, зокрема під час проведення миротворчих операцій. Так, у складних умовах локального конфлікту в Іраку (негативних факторів соціально-

Український танк Т-64Б «Булат»

Український танк «Оплот»

політичної обстановки, незвичних кліматичних умов тощо) український миротворчий контингент зробив значний внесок у відновлення цивільної інфраструктури провінції Васіт, продемонструвавши високий професіоналізм, шанобливе ставлення до місцевого населення тощо. За час перебування в республіці Ірак українськими військово-службовцями знищено майже 1850 тис. боєприпасів, вилучено 825 одиниць зброї, здійснено понад 3 тис. конвоїв та 14 тис. патрулювань. Українськими миротворцями підготовлено 6 тис. воїнів іракської армії, реалізовано майже 350 проєктів по відновленню соціальної та матеріальної інфраструктури. На знак успішного виконання миротворчої місії Бойовий прапор 81-ї тактичної групи Збройних Сил України, яка виконувала миротворчу місію в республіці Ірак, знаходиться в експозиції військово-історичного музею Західного оперативного командування.

За час перебування українського миротворчого контингенту в Республіці Ірак українськими миротворцями також було започатковано традицію надання лікарняної допомоги постраждалим з числа місцевого населення. Кваліфіковану медичну допомогу отримали майже 40 тис. хворих, серед яких — іракські військові та місцеві мешканці, військовослужбовці інших контингентів багатонаціональної дивізії «Центр-Південь».

Церемонія закінчення української миротворчої місії в Іраку, 9 грудня 2008 р.

В умовах миротворчої діяльності став традиційним обмін сувенірами під час зустрічей з військовослужбовцями миротворчих контингентів інших країн. Особливою популярністю при цьому користуються самобутні національні сувеніри України, елементи військової атрибутики — емблеми, значки, нашивки, кокарди, шеврони, друківані видання про нашу держа-

ву та її Збройні Сили.

Зараз зберігається та поширюється традиція присвоєння військовим частинам та установам почесних найменувань, що відіграє важливу виховну роль. Список таких частин постійно поповнюється. Зокрема, Указом Президента України від 22 лютого 2013 р. за високі показники у підготовці висококваліфікованих офіцерських кадрів для Збройних Сил України Національному університету оборони України присвоєно ім'я ушавленого сина українського народу, видатного полководця, двічі Героя Радянського Союзу, генерала армії Черняхівського Івана Даниловича.

Інша традиція — зарахування осіб, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною, почесними солдатами до списків особового складу військових частин навічно. Вона юридично закріплена Указом Президента України від 20 липня 1998 р. «Про зарахування Героїв Радянського Союзу, осіб, нагороджених орденом Слави трьох ступенів або чотирма і більше

Президент України Петро Порошенко вручив нагороди захисникам Донецького аеропорту

медалями «За отвагу», почесними солдатами військових частин Збройних Сил України та інших військових формувань». Зокрема, на підставі цього указу у липні 1998 р. наказом міністра оборони України Героя Радянського Союзу Юрія Михайловича Сагайдачного було зараховано почесним солдатом до списків особового складу 1-ї окремої танкової бригади. А в кінці 1998 р. Міністр оборони України видав наказ про зарахування почесним солдатом військової частини А 2659 одного з рятівників польського міста Кракова, легендарного розвідника Є. Березняка.

Однією із традицій, яка органічно увійшла у Сухопутні війська і Збройні Сили України в цілому, є шанування військових символів до яких, зокрема, відносяться прапор Сухопутних військ Збройних Сил України, їх емблема, бойові прапори військових частин, емблеми військових частин та ін. Офіційні символи доповнює нагрудний знак «Сухопутні війська України». Ним нагороджуються військовослужбовці за сумлінне виконання службових обов'язків та вагомий внесок у розбудову та розвиток цього виду збройних сил.

Юридично закріпленою традицією, що властива як Сухопутним військам, так і Збройним Силам України в цілому, є прийняття молодими воїнами Військової присяги. Як акт юридичного закріплення приналежності громадянина до Українського війська, урочистий ритуал прийняття Військової присяги глибоко впливає на свідомість і підсвідомість воїнів, їхню мотивацію щодо сумлінного виконання військового обов'язку. Цей день вважається святковим, урочистим для всього особового складу військової частини. Проведення урочистого ритуалу прийняття Військової присяги на вірність Українському народові, яке відбувається поруч із розгорнутим Бойовим Прапором частини символізує єдність і спадковість різних поколінь захисників Вітчизни.

Традиційними у Сухопутних військах є заходи щодо підготовки і проведення державних свят і відзначення пам'ятних подій – Дня

Військовий парад на Хрещатику

Перемоги, Дня захисника Вітчизни, днів визволення міст і сіл від нацистських загарбників, ювілейних дат, а також військових урочистостей та ювілеїв.

Іншою традицією Сухопутних військ Збройних Сил України є святкування військово-професійних свят. Наприклад, урочистості до Дня танкіста проходять в усіх гарнізонах – місцях дислокації з'єднань та військових частин. В Одесі традиційно відбуваються урочисті покладання квітів до пам'ятника ветеранам Одеського військового округу. У вшануванні пам'яті героїв-танкістів, яким у роки Другої світової війни одними з перших довелося визволяти Одесу, беруть участь генерали та офіцери Оперативного командування «Південь», військовослужбовці строкової служби, ветерани збройних сил, представники громадських організацій.

У Харківському гарнізоні за традицією урочисті заходи відбуваються на базі Гвардійського ордена Червоної Зірки факультету військової підготовки імені Верховної Ради України Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» як правонаступника Харківського гвардійського ордена Червоної Зірки вищого військового танкового командного училища ім. Верховної Ради УРСР. До рідної альма-матер з усіх кінців колишнього Радянського Союзу з'їжджаються випускники різних років. У процесі святкування випускники та гості висаджують на території військового факультету молоді дерева – Алею слави, яка нагадує наступним поколінням про випускників цього славетного навчального закладу.

Особливу роль у вихованні військовослужбовців на військових традиціях відіграють військові музеї й кімнати бойової слави, як одні з головних засобів пропаганди героїчних бойових традицій попередніх поколінь захисників Вітчизни. Проведення на їх базі тематичних заходів сприяє активізації військово-патріотичного виховання воїнів на прикладах мужності, відваги і героїзму попередників.

Доброю військовою традицією стало вшанування учасників бойових дій на території інших держав. Щорічно 15 лютого український народ віддає данину тим, хто, виконуючи інтернаціональний обов'язок, поклав своє життя за мир і свободу. Тісно пов'язане з цією традицією і щорічне святкування в Україні Міжнародного дня миротворців ООН.

Важливим засобом виховання особового складу на військових традиціях є залучення військово-шефських комісій з участю керівників закладів культури, мистецтва, творчих спілок і представників військових частин Сухопутних військ до проведення різноманітних заходів серед військовослужбовців. Проводиться робота

щодо роз'яснення ролі національно-історичних і військових традицій у суспільстві та армії, вдосконалення форм і методів їх пропагування. У регіонах України стало традицією регулярно проводити місячники оборонно-масової роботи, які присвячуються річниці Великої Перемоги та річниці створення Товариства сприяння обороні України.

Говорячи про традиції Сухопутних військ Збройних Сил України, не можна не наголосити на особливій ролі вищих військових навчальних закладів і офіцерського складу у питанні збереження та розвитку військових традицій. Не буде помилкою стверджувати, що основою будь-якої армії є офіцерський склад як один із головних носіїв військових традицій. Сьогодні одним з провідних вищих військових навчальних закладів, які здійснюють підготовку майбутніх офіцерів, здатних ефективно управляти військами, навчати та виховувати підлеглих є Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного. Однією з традицій, зароджених у стінах Академії, є щорічна церемонія нагородження переможців військово-патріотичної акції «Офіцер честі», які за підсумками року досягли значних успіхів у навчанні та вихованні підлеглих, є взірцем особистої дисциплінованості. У 2010 р. у навчальному закладі запровадили ще одну традицію – прийняття Кодексу честі офіцера молодими лейтенантами – випускниками.

У Сухопутних військах існують також неформальні військові традиції, властиві цьому та іншим видам збройних сил і родам військ. Зокрема, стала усталеною неформальна жартівлива традиція посвячення молодих воїнів, яку зазвичай називають «бойовим хрещенням». Наприклад, щоб стати «справжнім артилеристом», як вважається, замало зробити перший постріл. Посвячення відбувається так: після того, як гарматний розрахунок виконав стрільбу по цілі бойовим снарядом, старший артилерист згорілим гарматним «салом» із відстріляної гільзи намащує обличчя навідника – саме того з розрахунку гармати, хто натискає на спусковий важіль.

Посвячення молодих бійців у високомобільних десантних військах у військовому колективі також сповнене доброзичливим потішним

Медаль «За бездоганну службу» I, II, III ступенів

змістом і не сприймається молодими воїнами як образа. Після першого стрибка з парашутом кожен молодий воїн отримує символічні удари «по сідниці» складеним запасним парашутом (є також неформальні традиції, котрих, як правило, дотримуються після здійснення десантником со- того стрибку). Іншим проявом вказаної тра-

диції є те, що до здійснення першого стрибка молоді солдати, як правило, носять під формою майку, а на голові – звичайну військову кепку. Та після стрибка їм в урочистій обстановці вручається блакитний берет, «тільник» та знак – «Парашутист» з кількістю стрибків «1». Отримавши ці символи «справжнього десантника», солдат повинен поцілувати їх і одразу замінити кепку на берет.

Таким чином традиції Сухопутних військ Збройних Сил України органічно входять у життєдіяльність цього виду військ. Як показав досвід антитерористичної операції, ці традиції несуть у собі значний виховний і соціально-психологічний потенціал, виступаючи моральним орієнтиром для воїнів і мобілізуючи їх на подвиги та героїчні вчинки.

Військові традиції Повітряних Сил Збройних Сил України

Повітряні Сили Збройних Сил України – наймолодший вид українського війська, який з'явився в його складі на початку 2005 року. Він був створений шляхом об'єднання двох видів Збройних Сил: Військово-Повітряних Сил України та Військ Протиповітряної оборони України та є одним з головних носіїв бойового потенціалу української армії. Повітряні Сили Збройних Сил України призначені для виконання низки важливих бойових завдань, зокрема, охорони повітряного простору держави, ураження з повітря об'єктів противника, авіаційної підтримки своїх військ (сил), висадки повітряних десантів, повітряного перевезення військ і матеріальних засобів, ведення повітряної розвідки. Вказані особливості цього виду Збройних Сил України є одними з основних факторів формування та розвитку у ньому специфічних військових традицій.

Кожна із традицій військових льотчиків має своє історичне значення та походження, які обумовлюють її існування в умовах сьогодення. У системі традицій військової авіаційної

Емблема Повітряних Сил
Збройних Сил України

Прапор Повітряних Сил Збройних Сил України

спільноти знайшли своє місце й адаптовані до сучасних умов прадавні традиції, і сакральні елементи загальних людських вірувань.

Військові льотчики українського походження з самого початку ери авіації, починаючи з часів Першої світової війни, слугували прикладом бойової доблесті і військової мужності. В ході цих подій у середовищі військових авіаторів закріпилася стала думка, що правом іменуватися асом має льотчик, який здобув щонайменше п'ять перемог. Добре відомі прізвища українців киянина Є. Крутеня, який у повітряних боях здобув, за різними даними, від 7 до 17 перемог, уродженців Херсонської губернії О. Казакова (17 офіційних перемог, 32 – за неофіційними даними) та П. Аргєєва (17 офіційних перемог, з них 15 – офіційно зарахованих). Навіть на застарілих машинах пілоти демонстрували чудеса хоробрості, намагаючись виконати бойове завдання за будь-яких умов обстановки.

Вищим проявом в авіації таких бойових традицій, як вірність Військовій присязі, прагнення авіаторів до безумовного виконання бойових завдань у будь-яких умовах обстановки, самовідданість і самопожертвування в бою заради досягнення загальної перемоги, безумовно, став повітряний таран. Він не був передбачений військовими статутами, настановами або інструкціями. Льотчики вдавалися до такого крайнього засобу не за наказом. Ними рухали патріотичні почуття і мотиви, які стали традиційними – любов до Батьківщини, ненависть до загарбників, почуття військового обов'язку, особистої відповідальності за долю країни та намагання будь-якою ціною виконати бойове завдання. Серед учасників повітряних таранів під час Другої світової війни було 55 синів України. Особливо слід відзначити Героя Радянського Союзу Б. Ковзана, єдиного радянського льотчика-винищувача, який збив повітряними таранами чотири німецьких літаки.

Зі здобуттям незалежності України у 1991 р. приклади гідного наслідування військовими авіаторами бойових традицій попередників, зо-

крема, дотримання вірності військовому обов'язку, прагнення гідно захищати Батьківщину, неодноразово знаходили своє підтвердження. Навіть в умовах мирного існування української держави знаходили своє підтвердження традиція мужності та готовності українських військовослужбовців-авіаторів виконувати

поставлені завдання, незважаючи на загрозу смерті. Так, у серпні 2010 р. у льотчика бригади тактичної авіації капітана В. Самуся під час виконання польоту на літаку МіГ-29 відмовив двигун. Пілот грамотно, холоднокривно та демонструючи високий рівень професіоналізму виконав позаштатний розрахунок на посадку та зумів безаварійно посадити літак. Таким чином, він не тільки запобіг можливій катастрофі, але й врятував повітряну машину. Офіцера нагороджено відзнакою міністра оборони України «Доблесть і Честь».

Нові приклади вірності кращим бойовим традиціям наочно продемонстровані українськими військовими авіаторами під час проведення антитерористичної операції на сході нашої держави. Яскравим зразком вірності Військовій присязі та сумлінного виконання професійного обов'язку є подвиг військового льотчика 1-го класу, підполковника Костянтина Могилка, командира авіаційної ескадрильї «Блакитна стежа» 15-ї військово-транспортної авіаційної бригади. У 2014 р. з початком антитерористичної операції К. Могилка разом з екіпажем часто вилітав на бойові завдання з повітряного спостереження на території ведення бойових дій у Донецькій і Луганській областях, неодноразово був обстріляний противником у повітрі. Під час одного з таких вильотів 6 червня 2014 р. літак у небі над Слов'янськом був обстріляний з переносного зенітно-ракетного комплексу. Загорівся правий двигун повітряного судна, полум'я перекинулося на праве крило. Костянтину на деякий час вдалося вирівняти літак, але той звалювався в штопор і стрімко втрачав висоту. Він наказав членам екіпажу негайно покинути палаючий борт, а сам тим часом відводив літак від житлових кварталів Слов'янська та Красного Лиману. Ціною власного життя льотчик врятував багато мирних жителів, а також надав можливість врятуватися своїм підлеглим, бойовим товаришам – з восьми членів екіпажу трьом пощастило вижити. Він зумів утримати падаючий літак, пролетівши над густо населеними

районами ще 60 кілометрів. За виняткову мужність і героїзм, незламність духу у боротьбі за незалежну Українську державу, вірність військовій присязі Президент України своїм Указом від 20 червня 2014 р. присвоїв Костянтину Могилку звання Героя України і удостоїв його ордена «Золота Зірка» посмертно. А у грудні 2014 р. громадські активісти м. Слов'янськ розмістили портрет Костянтина Могилка на Алеї слави міста та висловили клопотання щодо присвоєння мужньому льотчику звання «Почесний громадянин Слов'янська». Ім'я Героя України Костянтина Могилка отримала Бориспільська загальноосвітня школа № 5. Також у школі було відкрито стіну пам'яті славетного екіпажу Ан-30Б. 18 вересня 2014 р. на честь підполковника Костянтина Могилка відкрили меморіальну дошку у Вінницькій школі-гімназії № 23, де навчався льотчик. Аби пам'ять героя жила для наступних поколінь, у школі планують створити музей Костянтина Могилка.

Іншою важливою традицією Повітряних Сил Збройних Сил України є пильне несення бойового чергування. Проведення урочистих ритуалів початку робочої зміни та заступання на бойове чергування позитивно впливає на їх якість, оскільки емоційно «заряджає» особовий склад і сприяє усвідомленню кожним військовослужбовцем особистої відповідальності за виконання бойового завдання.

У Повітряних Силах Збройних Сил України чільне місце займають традиції поваги командирів до підлеглих у поєднанні з турботою про них та військового товариства.

Однією з важливих традицій Повітряних Сил Збройних Сил України є шанобливе ставлення особового складу до історії та традицій військових частин. Віддаючи данину традиції вшанування історії та бойового шляху військової частини, відповідними наказами командування цього виду Збройних Сил України дати їх створення визначені як Дні частин. Це символізує взаємозв'язок нинішньої ратної праці військовослужбовців цього виду збройних сил із бойовими традиціями своїх попередників і виступає одним із засобів військово-патріотичного виховання особового складу.

У Повітряних Силах Збройних Сил України значна увага приділяється питанню зростання військової символіки, яка відображає зміст військових традицій. Одним з її видів є наруканні емблеми, які свідчать про історію та бойові традиції військової частини.

Суттєве значення у житті та побуті особового складу Повітряних Сил Збройних Сил України мають неформальні традиції, які не знайшли свого нормативно-правового відображення. Особливо яскраво це проявляється на

Українські бойові літаки Су-27

прикладі авіаційних військових частин, неписані традиції яких склалися протягом тривалого часу та, не дивлячись на свою неформальність, і сьогодні відіграють дуже важливу роль для кожного льотчика, як молодого, так і вже досвідченого та добре підготовленого.

Однією з таких, безумовно підтримуваних військовими льотчиками традицій, є підкреслене намагання не вживати слова «останній». У разі необхідності вживається слово «крайній». Разом з тим, у випадках, коли мова йде про померлу людину, катастрофу тощо, військові льотчики підкреслено вживають слово «останній».

Звичайно, що Повітряним Силам властиві також неформальні традиції, спільні для усіх видів Збройних Сил України. Це, зокрема, кидання молодими офіцерами у повітря монет у день випуску з вищого військового навчального закладу під час традиційного урочистого маршу, що символізує готовність служити не заради матеріальних благ, а заради честі й слави Батьківщини.

Військові традиції у Військово-Морських Силах Збройних Сил України

Вся служба військового моряка від моменту його приходу до корабельного підрозділу до урочистого прощання з прапором корабля проходить під впливом військово-морських традицій, спрямованих на формування в особового складу стійкої мотивації до зріццевого виконання службових обов'язків, виховання гордості за належність до українського флоту, історія якого сягає понад тисячу років, до свого корабля, частини та підрозділу.

Сучасні українські військово-морські традиції, не дивлячись на «молодість» Збройних Сил нашої держави, мають багатовікову історію. В них знайшли своє продовження і розвиток значна частина традицій «лодійного» флоту київських князів та козацьких флотилій, Російського імператорського флоту, флоту

Української Народної Республіки та Військово-морського флоту СРСР.

У цілому варто зазначити, що значна частина військово-морських традицій в тій чи іншій мірі подібна до традицій інших видів збройних сил. Виховання військових моряків на військових тради-

ціях здійснюється у процесі бойового вишколу та повсякденного життя флотських колективів.

Однією з найважливіших традицій Військово-Морських Сил, як і Збройних Сил України в цілому, є традиція вірності Військовій присязі та військовому обов'язку. На початку 1992 р. розпочався процес прийняття військовослужбовцями Збройних Сил України присяги на вірність народу нашої держави. Під впливом цих подій 26 січня 1992 р. екіпаж сторожового корабля «СКР-112» 17-ї бригади протичовнових кораблів Кримської військово-морської бази Чорноморського флоту під командуванням капітан-лейтенанта С. Настенка, присягнув на вірність Українському народові. 21 липня цього ж року на знак протесту проти переслідування з боку командування та зволікання із переговорним процесом по Чорноморському флоту, піднявши Державний Прапор України, корабель вийшов з озера Донузлав і взяв курс на Одесу. Незважаючи на переслідування кораблями, катерами і літаками Чорноморського флоту, попереджувальне застосування ними зброї, ризиковане маневрування та інші небезпечні дії відносно сторожовика, екіпаж продовжував рух до пункту призначення. Прибувши до Одеси, «СКР-112» став першим бойовим кораблем українського флоту.

Військово-Морські Сили багаті прикладами прояву традиції готовності українських військових моряків до самопожертви заради виконання поставленого завдання. Так, 7 вересня 2006 р. заступник командира загону підводного мінування з парашутно-десантної підготовки – водолазний спеціаліст 73-го Центру спеціального призначення майор Олександр Придатко під час командно-штабного навчання у нічний час, за несприятливих погодних умов, перебуваючи на глибині та незважаючи на критичний запас кисню у балонах, до останнього керував діями особового складу групи, ціною власного життя забезпечивши виконання поставленого завдання. За мужність і героїзм, проявлений під час виконання військового обов'язку в умовах, пов'язаних із ризиком для

Емблема Військово-Морських Сил Збройних Сил України

Прапор Військово-Морських Сил Збройних Сил України

життя, майор О. Придатко Указом Президента України від 31 жовтня 2006 р. № 919/2006 був нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (посмертно).

Як і в інших видах Збройних Сил, у Військово-Морських Силах існує традиція пошани до Військово-морського прапора (для берегових частин Військово-Морських Сил – Бойового Прапора). Із набуттям Україною незалежності та початком роботи зі створення власних Військово-Морських Сил постало питання про національну флотську символіку. У травні 1992 р. було розроблено зображення прапора Військово-Морських Сил України, за основу якого був взятий прапор флоту періоду Української Народної Республіки.

Із Військово-Морським Прапором пов'язуються різні аспекти корабельного життя. Щоденна діяльність екіпажу починається з підйому прапора і закінчується його спуском. За положенням Військово-Морського Прапора, стеньгових прапорів та прапорів розцвічування можна визначити, які події відбуваються на кораблі: свято (підняті стеньгові прапори і прапори розцвічування); траур (приспущений прапор); корабель на якорі або швартових (піднятий гюйс, прапор на кормовому флагштоці); бойова обстановка (Державний і Військово-Морський прапори – на стеньгах щогл); вважає себе переможцем, навіть гинучи (піднятий прапор на щоглі), або переможеним (спущений прапор). Кожен військовослужбовець із приходом на корабель і при сході з нього повинен віддавати військову честь прапору.

Військово-морські традиції також знайшли свій прояв під час подій у Криму в лютому – березні 2014 р., з початком російської збройної агресії проти України, наслідком якої стала анексія півострова, втрата системи базування на ньому та більшої частини корабельного бойового складу Військово-Морських Сил Збройних Сил України. Маючи на меті захоплення Криму, російські війська діяли згідно добре розрахованої та ретельно продуманої і спланованої спеціальної «миростворчо-визвольної»

операції з метою нейтралізації та роззброєння Збройних Сил України на території Криму – фундаменту української державності на півострові. Незважаючи на те, що зрада більшої частини командування Військово-Морських Сил Збройних Сил України (контр-адмірал Д. Березовський та інші) призвела до тимчасової морально-психологічної розгубленості серед українських командирів та втрати управління підпорядкованими силами, більшість особового складу військових частин та екіпажі бойових кораблів не поступилися і не здалися «зеленим чоловічкам».

Саме в цих умовах і проявилися славні традиції українських військових моряків – вірність Військовій присязі, військовому обов'язку, Військово-Морському Прапору. Так, одним із перших в цих умовах подав приклад мужності та вірності Військовій присязі, військового обов'язку, Військово-Морському Прапору України виконуючий обов'язки начальника Академії військово-морських сил імені П. С. Нахімова капітан 1 рангу П. Гончаренко, який 2 березня 2014 р. у підпорядкованому Навчальному центрі Військово-Морських Сил Збройних Сил України перешкодив російським спецпризначенцям захопити стрілецьку зброю і вивезти її з території частини.

Приклад свого командира, досвідченого флотського офіцера, повторили 15 національно свідомих курсантів Академії військово-морських сил імені П. С. Нахімова, які під час переходу навчального закладу під юрисдикцію Російської Федерації у момент підйому російського Андріївського прапора, коли лунав Державний гімн Росії, заспівали Державний Гімн України і в подальшому продовжили навчання в правонаступнику Академії військово-морських сил імені П. С. Нахімова – факультеті (нині – Інституту) військово-морських сил Одеської національної морської академії.

Мужність і вірність Військовій присязі та Військово-Морському Прапору засвідчив особовий склад Севастопольського військово-морського ліцею на чолі з командиром – капітаном 1 рангу І. Колежнюком, який відмовився переходити на службу Росії і був передислокований пізніше до Одеси, де влітку 2014 р. відновив свою роботу.

Вірні Військовій присязі, військового обов'язку, українському Військово-Морському Прапору, вій-

Присяга на вірність Українському народу

ськові льотчики Морської авіаційної бригади Військово-Морських Сил Збройних Сил України, в умовах блокування аеродрому перегнали повітряним шляхом ввірені їм літаки і вертольоти на військовий аеродром у район м. Миколаїв. Тим самим вони не дозволили агресору захопити повітряні машини і зберегли бойове ядро

морської авіації Військово-Морських Сил Збройних Сил України.

До останнього тривав спротив російським загарбникам особового складу 72-го Центру Інформаційно-психологічних операцій Військово-Морських Сил Збройних Сил України під командуванням начальника центру капітана 2 рангу В. Дем'яненка. Тільки після збройного штурму на бронетранспортерах і з використанням груп спецпризначення з вертольотів загарбники змогли подолати опір беззбройного особового складу окремого Феодосійського батальйону морської піхоти, які також до останнього моменту залишилися вірними військового обов'язку. Аналогічну стійкість і вірність Військовій присязі продемонстрували морські піхотинці зі складу Керченського батальйону, значна частина особового складу бригади Військ берегової оборони та багатьох інших частин.

Особовий склад морського тральщика «Черкаси», рейдового тральщика «Генічеськ» і 20 осіб з екіпажу великого десантного корабля «Костянтин Ольшанський», вірні славним традиціям українських моряків, козаків-запорожців, заблоковані в озері Донузлав, чинили опір російським загарбникам до останньої можливості.

Незважаючи на розпорядження контр-адмірала Д. Березовського, який зрадив Військовій присязі, щодо прибуття фрегата «Гетьман Сагайдачний» до Севастополя (корабель повертався з тривалого походу з Аденської затоки, де успішно виконав завдання з охорони міжнародного судноплавства в антипіратських операціях НАТО «Океанський щит» та Європейського Союзу «Аталанта»), а також різні провокації, флагман Військово-Морських Сил Збройних Сил України, екіпаж якого на чолі з командиром походу контр-адміралом А. Тарасовим залишився вірним Військовій присязі, військового обов'язку та Військово-Морському Прапору України, повернувся до українського порту Одеса.

У той же час, незважаючи на блокаду Севастопольського та Керченського загонів Морської охорони Державної прикордонної служби України з берега і з моря як у Балаклаві, так і у Керчі, командувач Морської охорони Державної прикордонної служби України контр-адмірал М. Жибарев, один з фундаторів Військово-Морських Сил України, зумів організувати особовий склад на передислокацію прикордонних кораблів і катерів Севастопольського й Ялтинського загонів Морської охорони Державної прикордонної служби України до Одеси, а Керченського загону – до Бердянська, зберігши при цьому зброю, документи і майно. У результаті без втрат був повністю збережений морський потенціал Державної прикордонної служби України.

Незважаючи на зраду ключових фігур командування Військово-Морських Сил Збройних Сил України, багатьох командирів з'єднань і військових частин, що внесло додаткові проблеми в єдність і згуртованість військових колективів під час окупації Кримського півострова російськими військами, бойове ядро українських моряків залишилося вірним Військовій присязі. Заблоковані у своїх військових частинах, українські військовослужбовці продовжували чинити опір окупантам, тим самим дали можливість нашій державі підготувати війська до оборони країни на східному кордоні з Росією.

Важливою для військових моряків є традиція оволодіння особовим складом суміжними спеціальностями. Специфіка корабельної служби, особливо на малих кораблях, катерах і підводних човнах, зумовлює особливу відповідальність кожного члена екіпажу за виконання поставлених завдань. Оскільки у бою можлива загибель (поранення) будь-якого військовослужбовця, постає необхідність освоєння суміжних спеціальностей з метою взаємозамінності особового складу, а відтак – підтримання боєздатності корабля. Таким чином, незважаючи на отримані ушкодження та втрати особового складу, екіпаж спроможний виконати поставлені командуванням завдання.

Для Військово-Морських Сил актуальною також залишається традиція змагальності. Вона знаходить свій прояв, зокрема, у змаганнях кораблів, з'єднань, тактичних груп з різних видів підготовки – протичовнової, артилерійської, ракетно-артилерійської, мінно-торпедної, зі зв'язку, а також у спортивних змаганнях особового складу.

Однією з давніх морських традицій, якої свято дотримуються у Військово-Морських Силах, є взаємоповага, взаємодопомога та морське партнерство на морі. Так, під час україно-американських військово-морських навчань «Сі Бриз-2007», поблизу румунського узбережжя

міжнародна корабельна тактична група отримала сповіщення, що з ліберійського корабля у морі зникла людина. Не залишаючись осторонь можливої трагедії, згідно ситуації було прийняте рішення про проведення пошукової операції кораблями групи, у якому взяв участь великий десантний корабель «Костянтин Ольшанський».

Важливу роль у вихованні військових моряків відіграє традиція вшанування загиблих у морі. В історії військово-морських сил чимало пам'ятних подій, дат, місць і предметів, нерозривно пов'язаних із бойовим літописом і героїчним шляхом старших поколінь, яким моряки віддають пошану як данину їх мужності та героїзму. Такі урочисті ритуали сприяють більш глибокому ознайомленню особового складу з історією та традиціями флоту.

З метою увічнення подвигів військових моряків наказом командувача Військово-Морських Сил Збройних Сил України визначені місця («координати мужності та слави»), де екіпажі бойових кораблів і допоміжних суден віддають військові почесні. Вони нанесені на морські карти. У Військово-Морських Сил Збройних Сил України ця традиція набула подальшого розвитку. До «координат мужності і слави» віднесені місця морських боїв козацького флоту з турецьким – у Дніпровсько-Бузькому лимані, в районі островів Березань, Зміїний, поблизу Варни, Синопу, Трапезунду, Босфору та інші. Так, при проходженні протокою Босфор українські моряки віддають шану пам'яті засновнику козацького флоту гетьману Д. Вишневецькому-Байді.

У Військово-Морських Сил Збройних Сил України усталеними є традиції, пов'язані із закладенням, спуском корабля на воду, підняттям на ньому Військово-морського Прапора і назвою корабля. Початок будівництва корабля вважається своєрідним святом моряків і корабелів, яке супроводжується урочистою церемонією. Під час неї в основний елемент корабельного корпусу – киль – вкладається спеціальна закладна дошка, на якій нанесені назва корабля, найменування заводу, де він закладений, і дата закладки. Копії цієї дошки вручаються на пам'ять почесним гостям і передаються до музею верфі. Історична значимість закладних дощок полягає у тому, що вони, по суті, є своєрідними пам'ятниками кораблям, історичним документом про час і місце закладки корабля чи судна та про його будівельників. Будівництво корабля (судна) традиційно завершується урочистою церемонією його спуску на воду.

Історія свідчить, що майже завжди кораблю (суднові) при його «освяченні» давалося ім'я. Ця традиція продовжує жити

і у Військово-Морських Силах Збройних Сил України. Стало традиційним присвоювати кораблям і суднам забезпечення імена за назвами обласних та районних центрів, регіонів України та прізвищами видатних діячів і героїв в українській історії.

З 1995 р. у Військово-Морських Силах України, спочатку на сторожовому кораблі (як він класифікувався на той час) «Гетьман Сагайдачний», а згодом – на усіх кораблях, була відроджена традиція нанесення на стрічки матроських безкозирок назви корабля.

Після проведення ходових і державних випробувань із введенням корабля до складу Військово-Морських Сил Збройних Сил України традиційно проводиться ритуал підйому Військово-морського прапора. Цей день вважається Днем корабля і встановлюється для його екіпажу як святковий. Ритуал проводиться в урочистій обстановці. Останнім часом стало звичним під час цього ритуалу проводити освячення корабля і його Військово-морського прапора.

Особливого значення набула традиція святкування Дня Військово-Морських Сил Збройних Сил України. Протягом 1996–2011 рр. дата проведення цього свята змінювалась. Відповідно до Указу Президента України від 12 червня 2015 р. Днем Військово-Морських Сил Збройних Сил України встановлена перша неділя липня.

У Військово-Морських Силах України відроджена традиція проведення Дня молодого матроса, під час якого організуються зустрічі молодого поповнення з ветеранами війни та флоту, учасниками бойових дій, представниками громадськості тощо.

Серед неформальних традицій однією з найбільш поширених є традиція «посвятити в моряки» тих військовослужбовців, які вперше виходять у море. За усталеним звичаєм їх «пригощають» морською водою. Згодом матросам вручають своєрідне посвідчення за підписом командира і зазначенням широти та довготи місця «посвятити у моряки».

Українськими моряками збережені традиції підтримання шефських зв'язків з регіонами, містами, назви яких носять кораблі, з навчальними закладами, громадськими організаціями, а також проведення зустрічей з учнівською та студентською молоддю і виробничими колективами. Подальшому розвитку цих традицій сприяв Указ Президента України від 27 вересня 2010 р. «Питання шефства над Збройними Силами України» та інші нормативно-правові акти.

У Військово-Морських Силах Збройних Сил України знаходить свій прояв традиція передачі бойового досвіду старших поколінь молодим воїнам. З цією метою з особовим складом регулярно проводяться тематичні заходи – уроки

мужності, зустрічі з ветеранами війни та флоту, перегляд кіно- і відеофільмів на воєнну тематику тощо.

Іншою військовою традицією є зарахування військовослужбовців до списків екіпажів кораблів та особового складу берегових частин Військово-Морських Сил за здійснені ними подвиги навечно або почесними матросами. Так, відповідними наказами міністра оборони України до цих списків зараховані учасники Другої світової війни, Герої Радянського Союзу віцеадмірал В. Пилипенко, старший сержант у відставці М. Байда, червонофлотець І. Красносельський, а також військові моряки-водолази майор О. Придатко, мічман Ю. Поліщук та інші.

Однією з найдавніших морських традицій, яка збереглася у Військово-Морських Силах Збройних Сил України, є побажання морякам вдалого плавання («семи футів під кілем»). Часто можна почути, коли із закінченням приготування до бою і походу, коли на кораблі зіграна навчально-бойова тривога, і він величаво відходить від причалу, з причалу лунає побажання: «Попутного вітру і сім футів під кілем!». Маги «сім футів під кілем» – означає привести свій корабель до наміченої мети без надзвичайних подій.

Традиції Військово-Морських Сил Збройних Сил України відіграють велику роль у вихованні особового складу. Вимоги щодо виховання українських моряків на традиціях захисників Вітчизни містяться, зокрема у Положенні про корабельну службу у Військово-Морських Силах України. Військово-морські традиції, поступово розвиваючись і збагачуючись новим змістом, міцно увійшли в життя і побут моряків Військово-Морських Сил Збройних Сил України, стали нормою їх поведінки.

Підсумовуючи вищезазначене з упевненістю можемо сказати, що військові традиції мають не лише теоретичне, але й велике практичне значення. Виховання особового складу Збройних Сил України на військових традиціях організовується і проводиться в єдиній системі бойової підготовки та виховної роботи з особовим складом. Його метою є формування у військовослужбовців почуття любові до України та її Збройних Сил, поваги до національно-історичних і військових традицій нашого народу, переконаності у необхідності їх збереження та примноження, а також комплексу особистісних якостей, необхідних для успішного виконання за будь-яких умов конституційного обов'язку захисту Українського народу.

Сьогодні з початком бойових дій на Сході України та анексії Криму, дух українського війська пробудився та відроджуються віковічні славні військові традиції Українського народу безперервним ланцюгом доблесті, знаходячи своє втілення в сучасному Українському війську.